

Ideologija Ustaškog pokreta i socijalno pitanje

Marić, Leo

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:109392>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

Leo Marić

**IDEOLOGIJA USTAŠKOG POKRETA I
SOCIJALNO PITANJE**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODSJEK ZA POVIJEST

Leo Marić

**IDEOLOGIJA USTAŠKOG POKRETA I
SOCIJALNO PITANJE**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr. sc. Stjepan Matković

Zagreb, 2019.

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Literatura, izvori, metodologija.....	4
3. Ni liberalizam, ni marksizam: alternativni pogledi na socijalno pitanje u međuratnoj Europi.....	10
4. Oblikovanje ustaškog pogleda na socijalno pitanje (1933.–1941.).....	18
5. Izgradnja socijalnih ustanova u NDH 1941.–1944.....	24
6. “Demokratski” zaokret 1944.–1945.....	30
7. Ideje.....	34
7. 1. Pojedinac i društvo.....	34
7. 2. Klasa, stalež, narodna zajednica.....	39
7. 3. O selu i seljaštvu.....	43
7. 4. O radu i radništvu.....	47
7. 5. Društvene nejednakosti i ustaški (anti)egalitarizam.....	52
7. 6. Problem vlasništva i “zadružna ideja”.....	54
8. Je li ustaška socijalna politika bila nametnuti “provizorij”?.....	58
9. Zaključak.....	61
Izvori i literatura.....	65
Sažetak.....	70
Summary.....	71

1. Uvod

Unatoč tomu što se *ustaše* i *partizani* ciklički, svakoga proljeća iznova vraćaju u fokus hrvatske javnosti, a Ustaški pokret i Nezavisna Država Hrvatska (NDH) i dalje čvrsto drže pri vrhu ljestvice najpopularnijih predmeta povijesnih istraživanja, još uvijek velik dio te tematike ostaje neistražen u hrvatskoj historiografiji. Politički kontekst i interesi čitateljske publike u velikoj su mjeri diktirali i smjer kojim je hrvatska historiografija krenula, pa su žrtvoslovlje i vojna povijest ostale prevladavajuće (iako ne jedine) teme kojima su se povjesničari bavili kad je u pitanju hrvatska povijest Drugoga svjetskog rata. U posljednje vrijeme pojavili se i određeni inovativni pokušaji pisanja kulturne i političke povijesti NDH i Ustaškoga pokreta. No, odnos Ustaškog pokreta prema socijalnom pitanju i socijalna politika u NDH ostali su posve izvan fokusa hrvatske historiografije. To je razlog zašto sam se u svojem diplomskom radu odlučio pozabaviti upravo tom temom.

Pod socijalnim pitanjem, koje je dominiralo europskim političkim krajobrazom kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća, obično se misli na probleme s kojima su se suočavali niži društveni slojevi, osobito radnici i seljaci: nezaposlenost, siromaštvo, velike društvene nejednakosti, loši uvjeti rada, odumiranje sela, itd. Različiti politički pokreti imali su od tada različite stavove o rješenju socijalnoga pitanja, zagovarajući i provodeći različite socijalne i ekonomske politike. Iako je socijalno pitanje, zbog posebnog političkog položaja u kojem se nalazio hrvatski narod, u ustaškoj ideologiji bilo podređeno nacionalno-političkim temama, o njemu je ipak progovarano. U radu ću prikazati europski kontekst u kojem se oblikovao taj ustaški diskurs o socijalnom pitanju, ali i utjecaj domaćih političkih prilika na njegov razvoj. Nakon toga, predstaviti ću odnos ustaške vlasti prema socijalnom pitanju u NDH kroz izgradnju socijalnih ustanova, pokušavajući ga sagledati u svjetlu geopolitičkih okolnosti i frakcijskih sukoba unutar Ustaškog pokreta. Naposljetku, iznijet ću kratki pregled ustaških ideja o važnijim socijalnim temama. Iz razloga što ustaška ideologija nije bila statična i unaprijed zadana, kako ju se ponekad nastoji predstaviti, u radu ću kroz dijakronijski pristup temi nastojati ukazati na mijene kroz koje je ustaški diskurs o socijalnom pitanju prolazio od početka 1930-ih do 1945. godine.

Iako se ustaška socijalna politika može činiti nebitnom u kontekstu velikih političkih događanja u kojima su se nalazili hrvatski narod i Nezavisna Država Hrvatska u tome vremenu, smatram da bi upravo analiza te teme mogla odgovoriti na neka bitna pitanja o hrvatskoj državi u Drugome svjetskome ratu i ustaškoj vlasti. Vjerujem da bi nam,

primjerice, takav pristup mogao pomoći u tipologizaciji ustaške ideologije puno više nego što to čine asocijacije s ustaškom vanjskom politikom i rasnim zakonodavstvom.

Potrebno je ovdje navesti i napomenu o korištenju jezika u radu. Svi citati iz izvornih izdanja na stranim jezicima su moj prijevod. Pri citiranju izvora i literature iz 1930-ih i 1940-ih zadržao sam izvorni stil i pravopis, ispravivši eventualno očite pogreške u pisanju.

2. Literatura, izvori, metodologija

Ustaški pokret i Nezavisna Država Hrvatska jedna su od najprisutnijih tema u suvremenoj hrvatskoj historiografiji. Do 1960-ih godina povijest NDH nije istraživana kao samostalna tema nego samo kao politički kontekst unutar kojeg su se odvijala stradanja Srba, Židova i hrvatskih komunista te partizanski rat protiv “okupatora i njihovih pomagača” – dvije važne povijesne legitimacije jugoslavenske komunističke vlasti. Tek 1970-ih u Jugoslaviji se pojavljuju cjelovite povijesne monografije o NDH, no za studiozniji pristup pojedinim problemskim cjelinama vezanima uz tu tematiku moralo se čekati još dva desetljeća. Demokratske promjene i osamostaljenje Hrvatske te rast interesa (i javnosti, i povjesničara) za povijest Drugog svjetskog rata doveli su do razvoja posebnog historiografskog žanra o NDH i Ustaškom pokretu. Objavljen je cijeli niz monografija i znanstvenih radova o NDH: o hrvatskim oružanim postrojbama, kulturnom životu, položaju katoličanstva, islama i pravoslavlja, vanjskoj politici i nekim drugim temama. U posljednjih desetak godina mlađi naraštaj povjesničara izbacio je i nekoliko značajnih radova o odnosu međuratnog hrvatskog nacionalističkog pokreta i ustaških vlasti prema rasnim i identitetskim pitanjima.

No, odnos Ustaškog pokreta (kao i šireg hrvatskog nacionalističkog pokreta u međuraću) prema socijalnim temama i socijalna politika NDH ostali su na marginama historiografskih istraživanja. Razlozi tome su dvojaki: osim što su socijalne teme zaista bile slabije prisutne u međuratnoj i ratnoj nacionalističkoj publicistici u odnosu na one nacionalno-političke, one također nisu davale odgovore na istraživačka pitanja o važnim povijesnim temama vezanima uz NDH, poglavito ona o žrtvoslovlju, građanskom ratu i nacionalnom identitetu.

Tako je socijalna politika u ideologiji Ustaškog pokreta ostala tek usputno spominjana na rubovima širih historiografskih projekata. Fikreta Jelić-Butić socijalnu i ekonomsku politiku NDH obradila je na 13 stranica, Mladen Colić ustaškim pogledima na

društveno-ekonomska pitanja posvećuje tek jednu rečenicu, a Bogdan Krizman u svojoj ustaškoj tetralogiji posve je ignorirao tu temu.¹ Mario Jareb u opsežnoj monografiji o povijesti Ustaškog pokreta prije 1941. godine posvetio je, doduše, velik prostor tumačenju ustaških načela i promidžbenih letaka iz 1930-ih, pa se osvrnuo i na spomene društveno-ekonomskih tema u njima, ali je ignorirajući (pro)ustašku publicistiku u domovini pri analizi ustaške ideologije morao doći do pogrešnog zaključka da se zbog “nepostojanja jačeg zanimanja za razmatranja o budućoj organizaciji hrvatskoga društva” Ustaški pokret idejama o preobrazbi hrvatskog društva “u većoj mjeri počeo baviti tek nakon uspostave NDH”.²

Kada je i bilo pokušaja da se obradi odnos tadašnjeg hrvatskog nacionalizma prema socijalnim temama oni su obično završili neuspjehom. Primjer takvog slučaja je članak Tihomira Cipeka iz 2001. u kojem on, unatoč iskazanoj namjeri da analizira korporativne ideje H(R)SS-a i HSP-a u međuratnom razdoblju, propušta pobliže prikazati konkretni sadržaj tog korporativizma u recepciji “seljačke ideologije” i pravaštva, a za nekoliko paušalnih tvrdnji čak niti ne navodi izvore.³

Nedavno objavljena knjiga *Ustaški put u socijalizam*, u kojoj su skupljeni tekstovi različitih hrvatskih nacionalističkih intelektualaca iz 1940-ih koji se bave socijalnim pitanjem, prvi je pokušaj skretanja pozornosti na tu temu. Iako knjiga pati od nedostatka kvalitetne uvodne studije i viška priređivačevih komentara opterećenih političkim ocjenama, korisna je kao polazište za daljnja istraživanja i popularizaciju teme u široj čitateljskoj publici.⁴ Stipe Kljaić u knjizi *Nikad više Jugoslavija*, iako se prvenstveno bavi stavovima hrvatske inteligencije o nacionalno-političkim i identitetskim temama, dotiče se i odnosa prema socijalnom pitanju u nacionalističkoj publicistici iz 1930-ih i 1940-ih. Kljaićeva knjiga, zapravo ukorićeni doktorat, usprkos određenim metodološkim i stilskim nedostacima, značajan je doprinos za našu historiografiju jer predstavlja prvi pokušaj

¹ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb 1978., 144-157.; Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska*, Delta-Press, Beograd 1973., 26.

² Mario JAREB, *Ustaški-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Školska knjiga, Zagreb 2006., 147.

³ Tihomir CIPEK, “Liberalizam-korporativizam. Dva lica ideologije hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 3, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2001., 275-290.

⁴ Nikica MIHALJEVIĆ (prir.), *Ustaški put u socijalizam: U teoriji i praksi NDH*, Naklada Pavičić, Zagreb 2016. Mihaljević je svoju tezu o ustaškom socijalizmu ukratko predstavio i u članku u “Pavelićeva Siriza”, *Globus*, 27. veljače 2015., br. 1264, 85-90.

cjelovite znanstvene analize hrvatskih nacionalističkih ideja u međuraću.⁵

Činjenica izostanka bilo kakve studije o socijalnim idejama u ustaškoj ideologiji, kao i razmjerno malen prostor koji se daje opisivanju tih ideja u monografijama o povijesti Ustaškog pokreta i NDH, upućuje na zaključak da hrvatska historiografija (kako ona iz jugoslavenskog razdoblja do 1990., tako i suvremena) drži da su socijalne ideje imale marginalan, ako ne i posve nebitan položaj u okviru sveukupne ustaške ideologije. Kada se, pak, piše o toj temi, općeprihvaćena je ocjena u historiografiji da je odnos Ustaškog pokreta prema socijalnom pitanju, kao i ustaška ideologija u cjelosti, bio određen njegovim fašističkim i nacional-socijalističkim uzorima.⁶ Iznimku predstavljaju Ivan Gabelica, koji temelj ustaških načela vidi isključivo u Starčevićевой ideologiji, te Jozo Tomasevich, koji ukazuje na sinkretički karakter ustaštva, primjećujući u ustaškim načelima, uz pravaške i fašističke, također i utjecaje katoličkih autoritarnih ideja i “seljačke ideologije”.⁷ No, za razliku od jugoslavenske historiografije, koja je ustaštvo tumačila kao hrvatsku inačicu generičkog fašizma (poprilično široko shvaćenog, u skladu sa starom marksističkom teorijom fašizma), u suvremenoj hrvatskoj historiografiji prevladava stav da su fašistički elementi u ustaškoj ideologiji bili pretežno vanjskopolitički uvjetovani, odnosno posljedica uvjerenja ustaša da je ostvarenje samostalne hrvatske države bilo moguće jedino u savezništvu s fašističkom Italijom i nacional-socijalističkom Njemačkom kao zemljama koje žele srušiti versailleski poredak u Europi.⁸ Možemo, dakle, uočiti tri osnovne teze suvremene hrvatske historiografije o ustaškim socijalnim idejama: (a) zauzimale su marginalan položaj u široj ustaškoj ideologiji, (b) izvorište im je ležalo isključivo u fašističkoj i nacional-socijalističkoj ideologiji te (c) njihova recepcija u Hrvatskoj bila je vanjskopolitički uvjetovana.

U inozemnoj historiografskoj literaturi o Ustaškom pokretu i NDH situacija nije ništa bolja, pa se pri spomenu ustaških društveno-ekonomskih pogleda obično tek istakne

⁵ Stipe KLJAIĆ, *Nikad više Jugoslavija: Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929. – 1945.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018.

⁶ M. COLIĆ, *Takozvana NDH*, 26.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 24.; M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 145., 147.

⁷ Ivan GABELICA, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, vlastita naklada autora, Zagreb 2007., 118.; Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941 – 1945: Okupacija i kolaboracija*, Europapress holding, Novi liber, Zagreb 2010. (1. izdanje 2001.), 382.

⁸ Tu je tezu prvi iznio Jere Jareb još 1960-ih godina (Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike* (pretilak), Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1995., 2. izdanje, 41.). U novije vrijeme, slično tome, Filip Hameršak ukazao je, uz vanjskopolitičke, i na druge uvjete osim čisto svjetonazorskih koji su mogli motivirati hrvatske nacionalističke intelektualce na prihvatanje fašističkih ideja, poput primjerice unutarnjopolitičke situacije, krize liberalnih ustanova u Europi, osobnih interesa, itd. (Filip HAMERŠAK, “O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 42/2010., br. 3, 874-882.)

ustaško idealiziranje seoskih kućnih zadruga i zadružnog života.⁹ Iznimku predstavlja američko-britanska povjesničarka srpskog podrijetla Ana Antić, koja se ozbiljnije pozabavila analizom ustaških socijalnih ideja i ustanovila velike sličnosti s marksističkim diskursom. Vodeći se tim sličnostima i pretpostavkom starije jugoslavenske historiografije o velikoj snazi i popularnosti jugoslavenskog komunističkog partizanskog pokreta u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata, Antićeva je zaključila da je socijalna politika ustaške vlasti bila uvjetovana isključivo strahom od rastućeg komunističkog pokreta u zemlji.¹⁰

Namjera ovoga rada jest ustanoviti koliko su navedene ocjene historiografije o ustaškim pogledima na socijalno pitanje i socijalnoj politici u NDH bile točne, a pritom pokušati detaljnije ocrtati sadržaj ustaškog odnosa prema tim temama. Težište mogega istraživanja nužno je bilo usmjereno na ustašku publicistiku iz 1930-ih i 1940-ih. Uz čitav niz knjiga i brošura (pro)ustaških intelektualaca poput Vilka Riegera, Milana Ivšića, Filipa Lukasa, Eugena Sladovića, Julija Mankanca, središnje mjesto zauzimaju četiri časopisa: *Hrvatska smotra*, *Rad i društvo*, *Spremnost* i *Narodna zajednica*. *Hrvatska smotra* bila je mjesečnik koji je početkom 1933. pokrenuo veteran pravaškog pokreta don Kerubin Šegvić, a ubrzo ga je preuzela nekolicina mladih katoličkih intelektualaca oko Avelina Čepulića. Riječ je o skupini ljudi koji su sazrijeli u redovima orlovskog pokreta, a 1930-ih su zagovarali hrvatski nacionalizam s istaknutim katoličkim i socijalnim elementima. Za Vilka Riegera i Ivana Oršanića, koji su obojica svojevremeno obnašali uredničku dužnost u časopisu, pouzdano se zna da su već u drugoj polovici 1930-ih pripadali Ustaškom pokretu kao zaprisegnuti članovi. Mnogi urednici i redovni suradnici časopisa, poput Dušana Žanka i Drage Cerovca, nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske obnašali su visoke političke dužnosti. Osim toga, zbog činjenice da su mnoge ideje koje su zagovarane u časopisu tijekom 1930-ih nakon “Travanjske revolucije” postale dio *mainstream* političkog diskursa u Hrvatskoj, *Hrvatsku smotru* mogli bismo nazvati nekom vrstom inkubatora ustaške ideologije. Iz tih su razloga socijalne ideje iznošene na stranicama *Hrvatske smotre* tijekom 1930-ih izuzetno relevantne za ovu temu. Časopis *Rad i društvo* pokrenut je 1941. kao list Hrvatske radničke komore specijaliziran baš za socijalna pitanja. Časopis je detaljno pratio

⁹ James J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2010., 159.; Srdja TRIFKOVIC, *Ustaša: Croatian Separatism and European Politics, 1929-1945*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, London 1998., 35-36.; Stanley G. PAYNE, “Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi”, u: Sabrina P. RAMET (ur.) *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Alinea, Zagreb 2009., 22.

¹⁰ Ana ANTIĆ, “Fascism under Pressure: Influence of Marxist Discourse on the Ideological Redefinition of the Croatian Fascist Movement 1941–1944”, *East European Politics and Society*, 24/2010., br. 1, 116-158.

socijalno zakonodavstvo NDH i savezničkih država, ali i objavljivao tekstove o relevantnim filozofskim i sociološkim temama. *Spremnost* je kao najvažniji tjedni list u NDH tijekom 1942. i 1943. imala stalnu rubriku “Društveno-gospodarski pregled” u kojoj su objavljivani članci o socijalnoj i ekonomskoj politici ustaških vlasti. I nakon što je rubrika ugašena, tjednik je davao mnogo prostora autorima koji su se bavili socijalnom problematikom, pa su se na njezinim stranicama redovno mogli čitati eseji Milivoja Magdića, fra Bonifacija Perovića, Franje Nevistića, Milana Ivšića i dr. Od manje je važnosti, ali ne i nebitan dvotjednik *Narodna zajednica*, koji je pokrenut kao glasilo Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi u srpnju 1944. nakon promjene u vodstvu te ustanove. *Narodna zajednica* je, naime, donosila redovne vijesti o preobrazbi socijalnog sustava u NDH tijekom druge polovice 1944. i prve polovice 1945. godine.

Pri istraživanju socijalnih ideja u ustaškoj ideologiji suočio sam se s problemom određivanja ustaštva u predratnoj Hrvatskoj. Starija historiografija često je nekritički čitav hrvatski nacionalistički pokret iz 1930-ih imenovala ustaškim.¹¹ “Pojam ustaškoga” tako je, da parafraziram Carla Schmitta, rabljen većinom kao negativna odrednica, pa su se ustaškima smatrale sve hrvatske političke skupine koje su se suprotstavljale jugoslavenskom unitarizmu, rastućem komunističkom pokretu te sporazumaškoj politici Mačekova HSS-a. Iako antijugoslavenstvo, antikomunizam i antidemokratski stav, koji se često izvode iz takve interpretacije, zaista jesu bili među bitnim odrednicama ustaške ideologije, one ne mogu biti dovoljan uvjet za svrstavanje svih zagovornika tih ideja u Hrvatskoj pod ustašku zastavu – barem ne u razdoblju prije 1941. godine. S druge strane, svesti predratni Ustaški pokret na isključivo one skupine koji su u emigraciji i u političkom podzemlju u domovini djelovale otvoreno pod ustaškim imenom, značilo bi ograničiti istraživanje na nekolicinu emigrantskih časopisa i letaka raspačavanih u domovini koji se – razumije se – nisu bavili razradom socijalnih ideja i društvene preobrazbe u budućoj hrvatskoj državi. Odlučio sam se zato za kompromisni put, pa sam u “ustaški kanon” uključio radove svih autora koji su djelovali u okviru publikacija koje su nedvojbeno bile povezane s Ustaškim pokretom posredstvom svojih čelnih ljudi. U pitanju je prvenstveno krug oko već spomenutog časopisa *Hrvatska smotra*, koji je od posebne važnosti za temu mogega istraživanja zbog velike prisutnosti socijalnih tema na njegovim stranicama te uloge koju su njegovi urednici i suradnici imali u socijalnoj politici NDH nakon 1941. godine.

¹¹ Vidi npr. Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, Beograd 1965., 266-273. Ovog se problema dotakao i M. Jareb, ali bez iznošenja konačnog zaključka. (vidi M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 456-458.)

Osim toga, analizirao sam i ideje nekolicine starijih intelektualaca, poput Filipa Lukasa, Milana Ivšića i Eugena Sladovića, koje su – iako oni sami nisu pripadali Ustaškom pokretu – ostavile snažan pečat u ustaškoj ideologiji, osobito posredstvom utjecaja koje su izvršile na mlađi naraštaj ustaških intelektualaca u domovinskom dijelu pokreta prije rata.

Dok nam (pro)ustaška publicistika i periodika daju uvid u politički diskurs predratnog nacionalističkog pokreta i ratne hrvatske države, oni nas ostavljaju slijepima za frakcijske ideološko-političke obračune koji su se vodili iza kulisa ustaške diktature. Bilo je potrebno zato posegnuti za arhivskom građom, poglavito svjedočanstvima sudionika tadašnjih političkih zbivanja pred jugoslavenskim represivnim tijelima koja se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu i Državnom arhivu u Zagrebu, a koja predstavljaju dragocjen izvor za proučavanje frakcijskih sukoba unutar ustaške vlasti. Od posebne su pomoći za moje istraživanje bili elaborati Vjekoslava Blaškova, Vladimira Židovca i Siegfrieda Kaschea pisani po nalogu Udbe te zapisnik s poslijeratnog ispitivanja Milivoja Magdića.

Kako bih ustanovio koliko su socijalne ideje ustaških intelektualaca bile oblikovane pod utjecajem fašističke i nacional-socijalističke ideologije, a u kojoj mjeri su nadahnuće crpile iz drugih stranih ideoloških uzora, morao sam primijeniti transnacionalni pristup.¹² U sklopu istraživanja povijesti političke desnice i fašizma upravo je “transnacionalni obrat” (eng. *transnational turn*) posljednjih godina učinio veliki pomak u razumijevanju postanka različitih političkih ideja i njihovu širenju na globalnoj razini.¹³ Jedino je na taj način moguće utvrditi, primjerice, na koji je način 1930-ih došlo do sloma liberalne politike i rasta popularnosti korporativizma u zemljama s posve različitom društvenom strukturom, ekonomskom situacijom i političkom kulturom. Transnacionalni pristup može nam dati uvid u izvorišta antimarksističkih i antiliberalnih ideja koje su bujale kako na globalnom “tržištu ideja”, tako i konkretno hrvatskoj nacionalističkoj sredini u godinama pred Drugi svjetski rat.

¹² Pod transnacionalnim pristupom u historiografiji podrazumijevam onaj način pisanja povijesti koji nastoji nadići nacionalne okvire i stavlja naglasak na međusobne odnose, utjecaje i razmjene ideja između pojedinaca, skupina i ustanova iz različitih (nacionalnih) država. Za detaljniju raspravu o definiciji transnacionalne povijesti i sličnih metodoloških pristupa vidi: Deborah COHEN, Maura O’CONNOR, “Introduction: Comparative History, Cross-National History, Transnational History – Definitions”, u: D. COHEN, M. O’CONNOR (ed.), *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*, Routledge, New York – London 2004, xii-xiv.

¹³ Vidi npr. Martin DURHAM, Margaret POWER (ed.), *New Perspectives on the Transnational Right*, Palgrave Macmillan, New York 2010; António Costa PINTO, Aristotle KALLIS (ed.), *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, Palgrave Macmillan, 2014; Arnd BAUERKÄMPER, Grzegorz ROSSOLIŃSKI-LIEBE (ed.), *Fascism without Borders: Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, Berghahn Books, New York – Oxford 2017.

Pritom se, ipak, treba paziti nekih zastranjenja kojima često vodi takav pristup predmetu istraživanja. Konkretno, transnacionalni pristup ne bi nas smio dovesti u situaciju da, zatvorivši se u “svijet ideja”, zanemarimo stvarni politički kontekst u kojem su ustaški krugovi 1930-ih i 1940-ih prihvaćali, razvijali i primjenjivali različite strane socijalne ideje. Tek je kroz dijalektički shvaćen suodnos stranih ideoloških utjecaja, s jedne strane, te ustaške politike i vanjskopolitičkog konteksta u kojemu se odvijala, s druge strane, moguće razumjeti značenje koje su socijalne ideje imale u široj ustaškoj ideologiji.

3. Ni liberalizam, ni marksizam: alternativni pogledi na socijalno pitanje u međuratnoj Europi

Masovna mobilizacija tijekom Prvog svjetskog rata i revolucionarne promjene u Rusiji 1917. dali su novi poticaj zaoštrenju klasnih odnosa u Europi. Osim toga, iskustvo Velikog rata pokazalo je neuspjeh parlamentarne politike, dok je istovremeno ratno gospodarstvo dalo primjer učinkovitosti državne intervencije u gospodarstvu. Na to se desetljeće poslije nadovezala Velika gospodarska kriza koja je proizvela daljnji rast društvenih nejednakosti i slom mita o samoregularajućem slobodnom tržištu. U takvom kontekstu krize kapitalizma popularnost su stekle različite alternativne ideje o rješenju socijalnog pitanja, koje su se razlikovale od rješenja koja je zagovarala marksistička ljevica, ali i od onih iza kojih je stajala klasična liberalna politika. Među takvim idejama posebno mjesto zauzima korporativizam.¹⁴

Korporativizam je, kako ga definira Philippe Schmitter, “sustav interesnog predstavništva u kojem su sastavne jedinice ustrojene u ograničeni broj jedinstvenih, obvezujućih, nenatjecateljskih, hijerarhijski uređenih i funkcionalno diferenciranih kategorija, priznatih ili dopuštenih (ako ne i stvorenih) od strane države, kojima je dodijeljen namjerni monopol na predstavljanje svoje kategorije u zamjenu za pridržavanje određenih kontrola pri izboru svojih vođa te oblikovanju zahtjeva i potpora.”¹⁵ Dakle, korporacija je u korporativnom sustavu tijelo koje pred državom zastupa interese određene

¹⁴ Matteo PASETTI, “Corporatist Connections: The Transnational Rise of the Fascist Model in Interwar Europe”, u: A. BAUERKÄMPER, G. ROSSOLINSKI-LIEBE (ed.), *Fascism without Borders*, 70.; Alessio GAGLIARDI, “The corporatism of Fascist Italy between words and reality”, *Estudos Ibero-Americanos*, 42/2016., br. 2, 413-414. Zbog svojeg jednakog otklona od dvaju do tada prevladavajućih pogleda na socijalno pitanje – liberalnog i marksističkog – sve te različite socijalne i političke ideje u međuraću često se zajedno nazivaju “trećim putem” ili “trećom pozicijom”.

¹⁵ Philippe C. SCHMITTER, “Still the Century of Corporatism?”, *The Review of Politics*, 36/1974., br. 1, 93-94.

društvene skupine definirane svojom funkcijom u društvenom i gospodarskom životu (npr. poljoprivrednici, industrijski radnici, obrtnici, poduzetnici, odvjetnici, itd.), pri čemu ima poseban javnopravni status dodijeljen od države. Za razliku od sindikata ili strukovnih udruga, u korporacijama je članstvo njezinih adresata obvezujuće te je svaka korporacija jedinstvena u predstavljanju interesa određene društvene skupine. Korporacije na taj način predstavljaju svojevrsna posrednička tijela između države, tržišta i pojedinca.

Korporativne sustave možemo tipologizirati vodeći se s nekoliko različitih kriterija. Schmitter razlikuje dva oblika korporativizma s obzirom na način njegova razvoja i odnos s državom: društveni i državni korporativizam. Društveni korporativizam je sustav u kojem korporacije, kao prethodno navedeno, imaju samo ulogu predstavljanja interesa različitih društvenih skupina pred državom, a obično nastaje evolutivno. No, kada država koristi svoje političke instrumente za ustrojavanje korporacija i dodijeli im središnju ulogu u političkom sustavu, prebacujući zakonodavnu inicijativu s liberalno-demokratskog parlamenta na korporacije ili korporativni parlament, tada je u pitanju državni korporativizam. Dok su neki elementi društvenog korporativizma prisutni u mnogim zemljama s liberalno-demokratskim sustavom, državni korporativizam najrašireniji je među autoritarnim sustavima, a posebno u fašizmu.¹⁶ Sličnu je, ali ipak različitu tipologiju predstavio i najpoznatiji hrvatski teoretičar korporativizma Juraj Šćetinec. On razlikuje autoritarni i demokratski korporativizam. U autoritarnom korporativizmu struktura vodstva i mehanizam donošenja odluka su politički uvjetovani, a cilj mu je podvrgavanje svih društvenih skupina i pojedinaca središnjoj državnoj vlasti. S druge strane, u demokratskom korporativizmu postoji viša razina unutarnje demokracije unutar takvih tijela te je njihovo djelovanje u odnosu na državu i tržište slobodnije.¹⁷ Iako je državni korporativizam (po tipologiji P. C. Schmittera) obično ujedno i autoritarni korporativizam (po tipologiji J. Šćetinca), a društveni korporativizam isto tako ujedno i demokratski korporativizam, to nije uvijek slučaj. Naime, načelno je moguće zamisliti sustav u kojem su korporacije stvorene po državi (tj. Schmitterovim riječima, da je država određenoj interesnoj skupini dodijelila monopol na predstavljanje svoje kategorije), ali da pritom država i dalje nema stvarnu kontrolu nad njima ili, dapače, da te korporacije ostvaruju velik utjecaj na samu državu.¹⁸

¹⁶ Isto, 103-105.

¹⁷ Juraj ŠĆETINEC, *Korporativizam i demokracija*, vlastita naklada, Zagreb 1938., 105-106.

¹⁸ Youssef COHEN, Franco PAVONCELLO, "Corporatism and Pluralism: A Critique of Schmitter's Typology", *British Journal of Political Science*, 17/1987., br. 1, 118-119. Takvi slučajevi, zapravo, i u praksi postoje u mnogim današnjim europskim zemljama, u kojima poslodavačke udruge i radnički sindikati koje država smatra isključivim ili prvenstvenim sugovornicima u socijalnom dijalogu ostvaruju velik utjecaj na

Značajnu je ulogu u oblikovanju socijalnih ideja na desnici i popularizaciji korporativizma u međuraću imalo starije socijalno učenje Katoličke crkve. Ono se razvilo tijekom 19. stoljeća kao reakcija na liberalni individualizam, loš položaj radničke klase te razarajući utjecaj moderne tehnologije na položaj radnika i društvene odnose. Katolički su mislioci pokušali stvoriti političku ekonomiju koja bi iznijedrila rješenje za socijalno pitanje u okviru katoličke moralne filozofije. Pritom su zagovarali obnovu ili stvaranje novih dobrovoljnih posredničkih ustanova između pojedinca s jedne strane te države i tržišta s druge strane.¹⁹ Vrhunac je u razvoju katoličkog socijalnog učenja bila enciklika *Rerum novarum* pape Lava XIII. iz 1891., nakon koje je počelo stvaranje široke mreže katoličkih socijalnih organizacija širom Europe.²⁰ Dodatni je poticaj socijalnom katoličanstvu dala enciklika *Quadragesimo anno* pape Pija XI. iz 1931. godine. U njoj se kao ključne točke ističu zagovaranje prava na privatno vlasništvo uz naglašavanje njegova društvenog značenja, međuovisnost kapitala i rada, pravo radnika na pravednu plaću i načelo općeg dobra. U kontroverznom dijelu enciklike naslovljenom "Obnova društvenog reda" promiče se korporativizam kao društveno uređenje i pozdravlja proces uvođenja korporativnog sustava u fašističkoj Italiji, ali uz kritiku birokratizacije i politizacije koja je pratila taj proces.²¹

Za razliku od socijalnog katoličanstva, puno je oštiri u kritici kapitalizma bio integralni nacionalizam Charlesa Maurrasa u Francuskoj. Maurrasov pokret Francuska akcija je još u godinama pred Prvi svjetski rat uspostavio suradnju s revolucionarnim sindikalističkim krugovima i redovno podupirao radničke štrajkove. Maurras je vjerovao da demokracija nužno proizvodi klasni sukob, koji je moguće nadići jedino uspostavom monarhije i naglašavanjem zajedničkih interesa poslodavaca i radništva, koje bi se uskladilo uspostavom korporativnog sustava.²² Iako Maurrasov pokret nikad nije došao na vlast u Francuskoj, relevantan je jer su njegove ideje nakon Velikog rata stekle vrlo široku popularnost i izvan granica Francuske, osobito u desnim krugovima u Italiji, Španjolskoj i Portugalu.

donošenje odluka o bitnim političkim, socijalnim i ekonomskim temama.

¹⁹ Stefano SOLARI, "The corporative third way in Social Catholicism (1830-1918)", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 17/2010., br. 1, 87-88.

²⁰ Za pregled povijesti socijalnog katoličanstva u tom razdoblju vidi: Paul MISNER, *Social Catholicism in Europe: From the Onset of Industrialization to the First World War*, Crossroad Publishing, New York 1991.

²¹ Cjeloviti tekst enciklike u hrvatskom prijevodu dostupan je u: Rudolf HRAŠČANEC (pr.), *Socijalni katolicizam (dokumenti Crkve)*, Naklada Velikog Križarskog Bratstva, Zagreb 1942., 47-111.

²² Richard GRIFFITHS, "Anticapitalism and the French Extra-Parliamentary Right, 1870-1940", *Journal of Contemporary History*, 13/1978., br. 4, 735. Za opširniji uvid u Maurrasovu ideologiju vidi: Ernst NOLTE, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd 1990., 108-150.

Krajem 1920-ih pokret je zapao u poteškoće zbog crkvene osude Maurrasove politike, pa je izgubio određeni dio sljedbenika među francuskim katolicima. Katolički disidenti Francuske akcije, ali i širi krug mladih katoličkih intelektualaca u Francuskoj nakon objave papinske enciklike *Quadragesimo anno* 1931., počeli su se okupljati oko nekoliko neovisnih intelektualnih časopisa oko kojih se ubrzo razvio tzv. nekonformistički pokret. Francuski “nekonformisti” iz 1930-ih kritizirali su kapitalizam i marksizam iz katoličke perspektive, nisu bili skloni liberalnoj demokraciji, ali su jednako odbacivali i gruba totalitarna rješenja boljševizma i fašizma. Odgovor na “krizu civilizacije” i materijalizam modernog doba vidjeli su u “duhovnoj revoluciji” i idejama personalističke filozofije Emmanuela Mouniera.²³

Talijanski fašizam zauzima posebno mjesto u oblikovanju socijalnih ideja na međuratnoj desnici zbog činjenice da je osvojio vlast te započeo s provedbom nekih od tih ideja još tijekom 1920-ih godina. Fašistički put u korporativizam započeo je 1926. s uspostavom Ministarstva korporacija. Sljedeće godine objavljena je Povelja rada (tal. *Carta del Lavoro*), kojom su najavljene neke originalne promjene u radnim odnosima poput osnivanja poslodavačkih i radničkih sindikata s javnopravnim ovlastima, uspostave sudova nadležnih za predmete iz radnog prava te uvođenja kolektivnih ugovora. Iako su privatno vlasništvo i privatna inicijativa prihvaćeni kao pozitivne gospodarske tekovine, fašistička država zadržala si je pravo intervencije u gospodarstvo kada su u pitanju državni interesi.²⁴ No, proglašena načela često nisu odgovarala stvarnosti fašističke Italije, a izgradnja korporativnih ustanova odvijala se relativno sporo. Nacionalno vijeće korporacija osnovano je tek 1930., a do uspostave prvih korporacija moralo se čekati još četiri godine. Naposljetku, korporativno predstavničko tijelo, kao jedan od dva doma talijanskog parlamenta, uspostavljeno je tek 1939. godine. Sve do kapitulacije Kraljevine Italije 1943. korporacije su bile relativno slabe ustanove s niskom razinom autonomije i gotovo nikakvim utjecajem u državnoj gospodarskoj politici. Od dva osnovna cilja fašističkog korporativnog sustava – upravljanja radnim odnosima i upravljanja gospodarstvom – samo je prvi ostvaren, ali samo djelomično i ne uvijek u korist radništva. Nije stoga čudno da je fašistička ljevica 1930-ih bila nezadovoljna ostvarenim društveno-gospodarskim sustavom u Italiji, a korporativizam smatrala “još dalekim ciljem, čije postignuće zahtijeva buđenje

²³ Za cjelovitu sintezu povijesti nekonformističkog pokreta vidi: Jean-Louis LOUBET DEL BAYLE, *Les non-conformistes des années 30: Une tentative de renouvellement de la pensée politique française*, Le Éditions de Seuil, Paris 2001.

²⁴ “The Labor Charter (1927)”, u: Jeffrey T. SCHNAPP (ed.), *A Primer of Italian Fascism*, University of Nebraska Press, Lincoln – London 2000, 308-313.

uspavanog revolucionarnog duha fašizma i suprotstavljanje ‘konzervativnim’ i ‘buržujskim’ vidovima fašizma.”²⁵

No, unatoč tome, fašistički korporativizam promijenio je društvene odnose u Italiji. Na diskurzivnoj razini, uvodeći ideju producerizma, fašizam je izraze “poslodavac” i “radnik”, koji su predstavljali suprotstavljena klasna stajališta, zamijenio izrazom “proizvođač”, čime je pomaknuo fokus s klasne borbe na klasnu suradnju u cilju povećanja proizvodnje.²⁶ Novi sustav nije zaniijekao klasnu podjelu niti je zabranio organiziranje po klasnoj osnovi, ali je sindikate podredio sveprisutnoj fašističkoj Državi dajući im status ustanova s javnopravnim ovlastima. Fašistički sindikati postali su sredstvo u dvostranoj političkoj komunikaciji između radnika i fašističkih vlasti: pomagali su u masovnoj mobilizaciji radništva za političke ciljeve fašista, ali istovremeno omogućavali radnicima da komuniciraju svoje probleme i zahtjeve prema vlasti.²⁷ Na taj način fašistički korporativizam predstavljao je inovativan sustav državnog posredovanja u pregovorima između različitih interesnih skupina (poslodavaca i radnika), pa, iako nije riješio starije društvene sukobe, ipak ih je uspješno zatomio.²⁸

Fašistički korporativizam od svojih je početaka imao snažan pozitivan odjek u Europi i u svijetu. Već je donošenje Povelje rada 1926. zadobilo veliku pozornost u europskom tisku jer se činilo da načela koja su u njoj postavljena rješavaju zajedničke europske socijalne probleme, pa je pozitivno primljena među skupinama s čitavog političkog spektra: nacionalistima, političkim katolicima, konzervativcima, a čak i na ljevici.²⁹ Nakon što je 1929. Giuseppe Bottai postao ministar korporacija, korporativizam se počelo rabiti kao promidžbeni argument za fašizam u inozemstvu, koristeći ga za brendiranje fašizma kao “trećeg puta” između liberalizma i socijalizma.³⁰

Slijedeći talijanski primjer, ali i naputke papinske enciklike *Quadragesimo anno* te ideje nekolicine drugih, manje poznatih teoretičara korporativizma, u Europi je tijekom 1930-ih čitav niz zemalja uveo korporativni sustav ili barem neke njegove elemente. Među njima posebno mjesto imaju portugalski i austrijski primjer.

²⁵ Alessio GAGLIARDI, “The corporatism of Fascist Italy between words and reality”, *Estudios Ibero-Americanos*, 42/2016., br. 2, 415-418. Tek će između 1943. i 1945. u Talijanskoj Socijalnoj Republici fašisti pokušati dosljednije provesti korporativizam u praksi. (H. James BURGWIN, *Mussolini and the Salò Republic, 1943–1945: The Failure of a Puppet Regime*, Palgrave Macmillan, Cham 2018, 130-139.)

²⁶ A. GAGLIARDI, “The corporatism of Fascist Italy”, 412-413.

²⁷ *Isto*, 419-420.

²⁸ *Isto*, 424.

²⁹ Matteo PASETTI, “Corporatist Connections”, 73-74.

³⁰ *Isto*, 76.

U Portugalu je korporativizam uspostavljen u ožujku 1933. kada je predsjednik vlade Antonio Oliveira Salazar proglasio novi ustav. Portugalski korporativizam u određenoj se mjeri, što je priznao i jedan od njegovih tvoraca i kasnije Salazarov nasljednik Marcelo Caetano, temeljio na talijanskoj korporativnoj praksi.³¹ No, za razliku od njega, očevi utemeljitelji portugalske Nove Države (portug. *Estado Novo*), kako se nova portugalska republika neslužbeno nazivala, svoje su uzore prvenstveno gledali u enciklici Pija XI. i katoličkom socijalnom učenju.³² Zato je u Portugalu korporacijama ustavom osigurana visoka razina autonomije i unutarnje demokracije. Korporacije su izabirale svoje predstavnike za Korporativnu komoru, gornji dom parlamenta. Za izbore zastupnika u donji dom, Narodnu skupštinu, uvedeno je opće pravo glasa. No, ovlasti parlamenta su bitno smanjene u korist izvršne vlasti te je jedino vladajućoj Nacionalnoj zajednici (portug. *União Nacional*) dopušteno sudjelovanje na izborima.³³ Ipak, kao i u talijanskom slučaju, stvarnost je bila bitno drukčija od doktrine iznesene u ustavu. Korporacije su do kraja izgrađene tek 1950-ih, pa je do tada Korporativna komora portugalskog parlamenta zapravo bila kao “vrh piramide bez ikakve baze”.³⁴

Korporativni sustav u Austriji utemeljen je ustavom iz svibnja 1934. koji je proglasio Engelbert Dollfuss, tadašnji austrijski kancelar i vođa Domovinskog fronta (njem. *Vaterländische Front*), pseudofašističkog pokreta osnovanog dvije godine ranije. Austrijska “staleška država” (njem. *Ständestaat*) imala je uzore u katoličkom socijalnom učenju, odnosno u solidarističkim idejama nekolicine austrijskih katoličkih sociologa, ali i u iskustvu talijanskog fašističkog korporativizma i tzv. univerzalističkoj teoriji austrijskog ekonomista i filozofa Othmara Spanna.³⁵ Hrvatski sociolog Juraj Šćetinec, koji se kao suvremeni proučavatelj europskih korporativnih sustava bavio i austrijskim primjerom, zapisao je da zato austrijski korporativizam “ne sadrži dosljedne primjene nijedne doktrine nego eklektičku kombinaciju različitih doktrinarnih teza, priklanjajući se u pogledu organizacije i funkcije onim tezama, koje su značile manju promjenu postojećega stanja.”³⁶ Ta je konzervativnost austrijskog korporativizma njegovo bitno obilježje koje ga razlikuje u namjerama od talijanske korporativne prakse. Austrijske korporacije su, za razliku od

³¹ Isto, 80.

³² Juraj ŠĆETINEC, *Korporativizam i demokracija*, 47-48.

³³ Isto, 21-29.

³⁴ José Luís CARDOSO, Nuno Estêvão FERREIRA, “The Corporatist Chamber of the ‘New State’ in Portugal: Organized interests and public policy”, u: António Costa PINTO (ed.), *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*, 175.

³⁵ Juraj ŠĆETINEC, *Korporativno uređenje države: s obzirom na novi austrijski ustav*, vlastita naklada, Zagreb 1935., 10-11.

³⁶ Isto, 27.

talijanskih, osim toga, trebale imati puno veću razinu autonomije u odnosu na državu, ali istovremeno nisu imale normativnu funkciju, nego su ju ostvarivale tek posredno putem zakonodavnog tijela u kojem su bile predstavljene.³⁷ Iako je “austrofašizam”, kako se često naziva u historiografiji, bio kratkoga vijeka (okončan je već 1938. *Anschlussom*), u tih je nekoliko godina vladavine Dollfussa i njegova nasljednika Kurta Schuschnigga došlo do nekontrolirana širenja korporativnih organizacija. To je s jedne strane proizvelo različite sukobe nadležnosti i visoku razinu birokratizacije, ali s druge strane i pojavu političkog pluralizma unutar okvira režima.³⁸

U drugoj polovici 1930-ih sve veći međunarodni utjecaj ima socijalna politika Trećega Reicha. Iako su pogledi nacional-socijalista na društvene i ekonomske teme imale mnoge sličnosti s onima fašizma i katoličkog socijalnog učenja, pogotovo kad je u pitanju kritika liberalnog kapitalizma i marksizma, Hitlerova Njemačka nikad nije krenula putem uspostave korporativnog sustava. Već na diskurzivnoj razini, osim producerističke ideje koju su dijelili s talijanskim fašizmom, nacional-socijalisti su zagovarali bitno drukčiju viziju društva: umjesto snažne korporativne države divinizirali su pokret, narod i rasu; stalešku harmoniju zamijenjivala je jedinstvena narodna zajednica (njem. *Volksgemeinschaft*); nasuprot organskog poretka promicali su se ideali borbe i opstanka najjačih; a umjesto korporacija kao samoupravnih tijela isticalo se načelo vodstva (njem. *Führerprinzip*). Iako je tijekom 1930-ih sustav prehrane organiziran na korporativnim osnovama, cjeloviti korporativni sustav nikad nije uspostavljen. Osim ideoloških argumenata protiv korporativizma, koji su išli za tim da bi uspostava takvoga sustava štetila političkom jedinstvu njemačke narodne zajednice, nacional-socijalistička vlast nije bila spremna na preobrazbu Trećeg Reicha u korporativnu državu ni zato što nije bila sklona prepuštanju dijela vlasti autonomnim korporacijama.³⁹

Umjesto pomoću korporativnih ustanova, mobilizacija radništva i komunikacija ideoloških ciljeva široj socijalnoj bazi u nacional-socijalističkoj Njemačkoj izvođeni su preko Njemačke fronte rada (njem. *Deutsche Arbeitsfront*, DAF) pod vodstvom Roberta Leya. U sklopu DAF-a pokrenut je program *Snaga kroz radost* (njem. *Kraft durch Freude*) po uzoru na talijanski *Dopolavoro*, koji je trebao putem organizacije zabavnih sadržaja i

³⁷ Isto, 33-34.

³⁸ Gerhard BOTZ, “‘Corporatist state’ and enhanced authoritarian dictatorship: The Austria of Dollfuss and Schuschnigg (1933-38)”, u: Antonio COSTA PINTO (ed.), *Corporatism and Fascism*, 163-164.

³⁹ Klaus NEUMANN, “Inter-war Germany and the corporatist wave, 1918-1939”, u: António Costa PINTO (ed.), *Corporatism and Fascism*, 134-136.

radničkih odmarališta osigurati potporu radništva novom režimu. S vremenom je socijalni mir morao biti “kupljen” i rastom radničkih plaća te poboljšanjem uvjeta rada, čime je nacional-socijalizam bez zadiranja u strukturu vlasničkih odnosa privatnih poduzeća uspio zadržati svoju popularnost među radničkim slojevima.⁴⁰ Politički legitimitet Hitlerove “konsenzualne diktature” (njem. *Zustimmungsdiktatur*), kako ju naziva njemački povjesničar Götz Aly, stoga nije imao izvore u iskrenoj uvjerenosti Nijemaca u ispravnost nacional-socijalističke ideologije, nego u stalnim poreznim ustupcima i socijalnim potporama koje je režim davao širim slojevima pučanstva.⁴¹ S druge strane, centralizacija političke moći u rukama Hitlera i njegova kruga suradnika te stvaranje totalitarnog sustava rezultirali su time da je već od 1936. u praksi gospodarstvo bilo potpuno podvrgnuto političkim odlukama.⁴² Zato je nacional-socijalistički sustav već u to vrijeme, i u zemlji i inozemstvu, karakteriziran kao posebni oblik državnog socijalizma, različit i od liberalnog kapitalizma i marksističkog socijalizma, ali i od fašističkog korporativizma.⁴³ Njemački su socijalni projekti 1930-ih bili izrazito atraktivni u cijeloj Europi, kao i u SAD-u. U godinama pred Drugi svjetski rat upravo je socijalna politika nacional-socijalizma, u sklopu šireg projekta internacionalizacije socijalne politike, pomogla stvaranju pozitivne slike koju je Hitlerov režim uživao u dijelu inozemne javnosti i političkih krugova.⁴⁴

Treći put između liberalizma i marksizma tražili su i disidenti socijalističkog pokreta. Među njima se izdvajaju Henri de Man i Marcel Déat. Belgijski socijalist Henri de Man još je 1926. raskinuo s marksizmom i počeo zagovarati “etički socijalizam”, koji je bio anti-materijalistički, antidemokratski i kritičan prema oportunističkoj politici socijaldemokrata.⁴⁵ De Man je osmislio koncept zvan “planizam” (fr. *planisme*), koji je podrazumijevao državno plansko gospodarstvo i inflacijsku fiskalnu politiku uz savez proletarijata i srednje klase. Njegove su se ideje proširile i izvan granica Belgije, a poseban su utjecaj ostvarile na Marcela Déata, francuskog socijalističkog političara koji je 1933. istupio iz socijalističke stranke, a nedugo potom krenuo sa stvaranjem svojeg

⁴⁰ Tim MASON, *Nazism, Fascism and the Working Class*, Cambridge University Press, 1996, 66-67.

⁴¹ Götz ALY, *Hitlerova socijalna država: Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam*, Fraktura, Zagreb 2012., 330.

⁴² T. MASON, *Nazism, Fascism and the Working Class*, 59-61.

⁴³ Juraj ŠČETINEC, *Nacionalni socijalizam: Idejni osnovi i socijalno-ekonomska izgradnja*, vlastita naklada, Zagreb 1937., 107.

⁴⁴ Kiran Klaus PATEL, “Welfare in the Warfare State: Nazi Social Policy on the International Stage”, *German Historical Institute London Bulletin*, 37/2015., br. 2, 3-38.

⁴⁵ Zeev STERNHELL, “The ‘Anti-Materialist’ Revision of Marxism as an Aspect of the Rise of Fascist Ideology”, *Journal of Contemporary History*, 22/1987., br. 3, 381-382.

neo-socijalističkog pokreta.⁴⁶

Socijalni problemi s kojima se suočavala međuratna Europa nadilazili su nacionalne granice, pa su i različite alternativne socijalne ideje koje je zastupala politička desnica imale recepciju izvan svojeg uskog nacionalnog ili ideološkog prostora unutar kojeg su se oblikovale. Primjerice, katoličko socijalno učenje udarilo je rane temelje popularnosti korporativne ideje u čitavoj Europi i ona je relativno brzo iskočila iz okvira političkog katoličanstva. Koalicija Maurrasovog integralnog nacionalizma i Sorelovog revolucionarnog sindikalizma u Francuskoj prije Prvoga svjetskog rata utjecala je na razvoj posebnog nacionalnog sindikalizma u susjednoj Italiji, koji je nakon rata bio okosnica nove fašističke socijalne politike. Fašistički i katolički korporativizam bili su nadahnuće za uspostavu korporativnih sustava u Portugalu, Austriji, Rumunjskoj i Bugarskoj, a primjer fašističkog programa *Dopolavoro* preslikavan je u nacional-socijalističkoj Njemačkoj. Dakle, socijalne ideje koje su se u međuraću oblikovale u okrilju političke desnice u Europi nisu bile proizvod isključivo domaćih socijalnih prilika i odraz tradicionalne socijalne politike nego su se razvijale u interakciji između različitih ideoloških strujanja na transnacionalnoj razini.

4. Oblikovanje ustaškog pogleda na socijalno pitanje (1933.–1941.)

Ustašku organizaciju osnovao je Ante Pavelić zajedno sa skupinom suradnika iz bivših pravaških redova tijekom 1930. u Italiji.⁴⁷ Prema ustaškom Ustavu objavljenom 1932., osnovni cilj organizacije bio je da “oružanim ustankom (revolucijom) oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalna i nezavisna država na cijelom svome narodnom i povijesnom području.”⁴⁸ Osim državnopravnih ciljeva, u tom se dokumentu ne iznose nikakvi pogledi na ustroj zamišljene hrvatske države ili ikakvi drugi ideološki ciljevi. Za to je bilo potrebno čekati još godinu dana.

U lipnju 1933. objavljena su ustaška *Načela*. Riječ je o temeljnom ustaškom programatskom dokumentu, koji je taj značaj zadržao i nakon uspostave NDH. I u njima prevladavaju nacionalne i državnopravne teme. Dvanaest od ukupno petnaest točaka *Načela* posvećeno je afirmaciji hrvatskog nacionalnog identiteta te prirodnog i povijesnog

⁴⁶ Richard GRIFFITHS, “Fascism and the Planned Economy: “Neo-Socialism” and “Planisme” in France and Belgium in the 1930s”, *Science & Society*, 69/2005., br. 4, 582.

⁴⁷ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 112.

⁴⁸ *Isto*, 120.

prava na ostvarenje samostalne države, a tek posljednje tri točke progovaraju o nekim ideološkim temama. Konkretno, u točki 13. naglašena je uloga seljaštva u Hrvatskoj, u 14. točki progovoreno je o pitanju vlasništva nad “materijalnim i moralnim dobrima u hrvatskoj državi”, a u posljednjoj, 15. točki, izneseno je nekoliko načelnih stavova o hrvatskom društvu i ulozi hrvatske države. Ustaška su *Načela* prilično općenita i moguće ih je tumačiti na različite načine.⁴⁹

Ustaški pokret osnovan je i vođen iz inozemstva, ali je već u ranom razdoblju njegova postojanja uspostavljena tajna mreža članova i simpatizera u domovini. Isprva je njihovo djelovanje bilo otežano zbog državne represije koja je onemogućavala političko udruživanje i slobodno širenje anti-režimskih ideja putem tiska, pa je težište ustaške djelatnosti bilo u inozemstvu. No, nakon atentata na kralja Aleksandra u listopadu 1934. ustaški rad u Italiji je prigušen, a istodobno uslijed demokratizacije i popuštanja represije u Jugoslaviji dolazi do stvaranja puno šire ustaške baze u domovini.

Pojedinci i skupine povezani s Ustaškim pokretom djelovali su u okviru šireg hrvatskog nacionalističkog pokreta, od čega ih je često teško odijeliti jasnom granicom. To posebno vrijedi za diskurs o socijalnim temama, o čemu je tijekom druge polovice 1930-ih postignut svojevrsni antiliberalni konsenzus na nacionalističkoj desnici. Za oblikovanje tog konsenzusa, ključna su bila tri procesa.

Prvo, tijekom 1930-ih došlo je do simbioze između ostataka pravaškoga pokreta i Hrvatskoga katoličkog pokreta.⁵⁰ Atentat na hrvatske zastupnike u beogradskoj Narodnoj skupštini 1928. i uvođenje diktature kralja Aleksandra 1929., s državnom represijom usmjerenom protiv zagovornika hrvatskih interesa koja je uslijedila, ozbiljno su ograničili popularnost jugoslavenske ideje među hrvatskim pučanstvom. Zbog istih je razloga i Hrvatski katolički pokret, čiji je veći dio 1920-ih prihvatao jugoslavenski politički okvir, u novom desetljeću postupno postajao skloniji ideji uspostave neovisne hrvatske države. Dodatni je poticaj na tome putu bila konkordatska kriza 1937., koja je u punini iznijela na vidjelo nesklonost znatnoga dijela srpske elite i javnosti na kompromis s hrvatskim

⁴⁹ Isto, 126-127.

⁵⁰ Hrvatski katolički pokret naziv je za mrežu katoličkih organizacija koje su djelovale u Hrvatskoj od 1903. do 1945. zagovarajući veći utjecaj Katoličke crkve u političkim i društvenim pitanjima. Nastali su kao reakcija na rast popularnosti socijalističkih i liberalnih ideja, a alternativna rješenja za društvene probleme toga doba vidjeli su u idejama katoličkog socijalnog učenja temeljenog na enciklici *Rerum novarum* pape Lava XIII. Najzaokruženiji prikaz povijesti i ideologije Hrvatskog katoličkog pokreta dostupan je u: Jure KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)*, Glas koncila, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004. O socijalnim idejama katoličkih intelektualaca 1930-ih vidi: S. KLJAIĆ, *Nikada više Jugoslavija*, 197-210.

katolicima.⁵¹ Istodobno, Španjolski građanski rat podijelio je hrvatsku javnost na pristaše republikanske i nacionalističke strane, pa je nova ideološka polarizacija pomogla političkom katoličanstvu u Hrvatskoj i ostacima pravaškog pokreta da se ujedine oko zajedničkog antikomunizma i hrvatskog nacionalizma.⁵² Nesumnjivo je da je pritom ostvaren dvostran ideološki utjecaj: katolički su krugovi počeli otvorenije izražavati hrvatski nacionalizam, dok su (bivši) pravaši uz naglašeniji antikomunizam prihvatili katolički antiliberalizam.⁵³

Usporedno s približavanjem bivših pravaša i političkih katolika, tekao je i proces diferencijacije između HSS-a i hrvatskog nacionalističkog pokreta, koji se postupno razvijao između 1935. i 1939. zbog različitih pogleda na rješenje hrvatskog pitanja. Hrvatski nacionalisti odbacivali su Mačekovu politiku suradnje sa srbijanskom oporbom 1937.-1938. i kritizirali Mačekove sastanke s knezom Pavlom.⁵⁴ Politički sukob između hrvatskog nacionalističkog pokreta i HSS-a potaknuo je i ideološke polemike u kojima su se kristalizirale razlike između pogleda hrvatskog nacionalizma i “seljačke ideologije” na odnos sela i grada te na položaj seljaštva u hrvatskom narodu.

Naposljetku, treći važan proces u oblikovanju socijalnog diskursa hrvatskog nacionalizma u drugoj polovici 1930-ih je stupanje u političku arenu mlađeg naraštaja, koji je politički sazrijevao tijekom šestosiječanjske diktature, velike gospodarske krize i ideološke polarizacije u Europi. Za razliku od starijeg nacionalističkog naraštaja, koji gotovo uopće nije imao razrađene poglede na socijalne teme, u političkom diskursu novog naraštaja, iako državnopravni program i dalje ima veću težinu, pojavljuju se i posebne socijalne ideje. Najvažniji objektivni uzroci tog svojevrsnog “socijalnog obrata” sigurno su

⁵¹ Prihvatanje hrvatskog nacionalizma u redovima Hrvatskog katoličkog pokreta nije se dogodilo preko noći. Još 1933., prema memoarskim zapisima fra Bonifacija Perovića, krug oko Avelina Čepulića, Ivana Oršanića, Vilka Riegera i Dušana Žanka odvojio se od križarske organizacije baš zbog odbijanja njezina vodstva na čelu s Ivanom Protulipcem da se križari djelatnije uključe u nacionalistički pokret na zagrebačkom sveučilištu. Do toga je ipak došlo, ali tek krajem 1930-ih, do kada je na čelu Velikog križarskog bratstva Ivana Protulipca naslijedio nacionalistima puno skloniji Feliks Niedzielski. Usporedno s time došlo je i do uključivanja domagojevaca u studentski nacionalistički pokret, ali i to uz negodovanje viših crkvenih struktura. (Bonifacije PEROVIĆ, *Hrvatski katolički pokret: Moje uspomene*, ZIRAL, Roma 1976., 181-185.) U “preobraćivanju” domagojevaca na hrvatski nacionalizam veliku je ulogu odigrao jedan od njihovih prvaka Ivo Bogdan, kasniji šef ustaške propagande. (J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret*, 208.)

⁵² Vjeran PAVLAKOVIĆ, “Španjolski Siget: Simbolika Alcazara u hrvatskim novinama”, ČSP, 41/2009., br. 3, 735-749.

⁵³ Vladimir Židovec, istaknuti pripadnik predratne ustaške skupine u Karlovcu i diplomat tijekom NDH, u elaboratu pisanom za Udbu krajem 1940-ih izjavio je da od 1930-ih “nije više moguće razlikovati ustaše od klerikalaca – ti nazivi postaju sinonimi unatoč raznih klika unutar samog ustaštva, pa i liberalnih i antiklerikalnih...” (HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.3, “Ustaštvo i Nezavisna država Hrvatska – rasprava ‘Dizdar’ dr. Vladimira Židovca”, str. 80.)

⁵⁴ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 465-469.

iskustvo velike gospodarske krize s početka 1930-ih i rast ekonomskih nejednakosti. Osim toga, Bonifacije Perović, tadašnji duhovnik Hrvatskog katoličkog akademskog društva Domagoj, ističe da je do rasta zanimanja za socijalna pitanja među studentima i mladeži došlo zbog širenja popularnosti “seljačke ideologije” braće Radić i objave enciklike *Quadragesimo anno* pape Pija XI., ali i kao reakcija na pokušaje širenja marksističkih ideja na sveučilištu.⁵⁵ Novi naraštaj hrvatskih nacionalista nije vjerovao da stara liberalna ekonomska politika može riješiti socijalno pitanje, ali je odbacivao i marksističku ideologiju. Umjesto toga, svoje je uzore tražio u ideologijama “trećeg puta”.

Prema Perovićevim riječima, značajnu je ulogu u oblikovanju socijalnih ideja u domovinskom ustaštvu igrao francuski utjecaj, do kojeg je došlo dijelom posredstvom nešto starijeg naraštaja hrvatskih katoličkih intelektualaca koji su u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata studirali na pariškim sveučilištima (Milan Ivšić, Ivan Merz, Juraj Šćetinec, kao i sam B. Perović), a dijelom preko časopisa *Esprit* te časopisa povezanih s pokretima *Jeune droite* i *Ordre nouveau*, koji su se čitali i u hrvatskim katoličkim krugovima 1930-ih, osobito među pripadnicima križarske organizacije. Zajednički je svima njima bio antikapitalizam, antimarksizam i protivljenje “formalnoj demokraciji” te promicanje ideala “novog duhovnog čovjeka”.⁵⁶ S druge strane, domagojevci su navodno bili bliži ideologiji integralnog nacionalizma Charlesa Maurrasa, također oštrog kritičara kapitalizma.⁵⁷ Među hrvatskim maurrasovcima isticao se Ivo Bogdan, jedan od čelnih ljudi domagojevske organizacije i šireg Hrvatskog katoličkog pokreta u međuraću, a od kraja 1930-ih važna ličnost domovinskog ustaštva.⁵⁸

Važan uzor predstavljao je talijanski fašistički korporativizam. Tijekom 1934. u časopisu *Hrvatska smotra* Božidar Stari objavljuje dva pozitivna osvrta na novosti u razvoju fašističkog sindikalizma i korporativnog sustava u Italiji.⁵⁹ On načela fašističkog korporativizma vidi kao “najzanimljivije tvorevine moderne civilizacije na ekonomskom polju”, a korporativizam kao “novu tvorevinu, tvorevinu mirne talijanske revolucije”, pa

⁵⁵ B. PEROVIĆ, *Hrvatski katolički pokret*, 166., 170-173.

⁵⁶ B. PEROVIĆ, *Hrvatski katolički pokret*, 191-193. Svi časopisi i pokreti koje Perović navodi u francuskoj se historiografiji svrstavaju u “nekonformistički pokret” o kojem sam pisao u poglavlju “3. Socijalno pitanje i desnica u međuratnoj Europi”. Krug oko časopisa *Hrvatska smotra*, koji je potekao iz križarske organizacije, također je bio pod utjecajem nekih francuskih “nekonformista”. Nakladni konzorcij “Istina i život”, koji je osnovao Avelin Čepulić, drugi urednik *Hrvatske smotre*, objavio je 1937. zbornik “Komunizam i kršćani” u sklopu kojeg su objavljeni eseji “nekonformističkih” autora Alexandra Marca, Denisa de Rougemonta, Daniel-Ropsa, kao i oni starijih personalističkih mislioca Nikolaja Berdjajeva i François Mauriac.

⁵⁷ S. KLJAIĆ, *Nikada više Jugoslavija*, 66.

⁵⁸ J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret*, 207.

⁵⁹ Božidar STARI, “Sindikalističko-korporativni sistem Italije”, *Hrvatska smotra* (dalje: HS), god. 2, siječanj 1934., br. 1, 69-77.; ISTI, “Korporativizam u Italiji”, HS, god. 2, travanj 1934., br. 4, 148-158.

zaključuje da ga kao takvog trebaju prihvatiti i druge države, dakako uz prilagodbe domaćim prilikama.⁶⁰ U istome časopisu Eugen Sladović 1939. objavljuje opširnu pozitivnu analizu nove reforme talijanskog političkog sustava u sklopu koje je zastupnički dom talijanskog parlamenta pretvoren u predstavničko tijelo korporacija, a nepoznati autor pod pseudonimom Socialis početkom 1941. poziva na preslikavanje fašističkog korporativnog modela odnosa poslodavaca i radnika i u Banovini Hrvatskoj.⁶¹ Fašizam se tada, a osobito u prvoj polovici 1930-ih, kako primjećuje Sadkovich, “činio valjanom alternativom – nešto poput Titove Jugoslavije tri desetljeća kasnije – s jedne strane propalio politici kapitalističkih zemalja i, s druge, brutalnim postupcima sovjetske Rusije.”⁶² Po sjećanjima Bogdana Radice, simpatije prema fašizmu nisu bile ograničene na ustaške skupine, nego su bile prisutne i kod uglednih hrvatskih intelektualaca poput Ante Trumbića i Filipa Lukasa, kao i u konzervativnim krugovima.⁶³

Njemačkoj socijalnoj politici posvećena je puno veća pozornost u predratnoj ustaškoj publicistici. Već u studenom 1933., jedva deset mjeseci nakon dolaska nacional-socijalista na vlast, u *Hrvatskoj smotri* upućuju se pohvale Hitlerovoj Njemačkoj zbog smanjenja stope nezaposlenosti i organizacije zajedničkih radnih akcija studenata i radnika s ciljem da se “uništi jaz među staležima i opet stvori duhovno jedinstven narod bez klasnih i političko-vjerskih borbi”.⁶⁴ Vladimir Mintas, kasnije diplomat i visoki državni dužnosnik u NDH, u ožujku 1934. na stranicama istoga časopisa povodom prve obljetnice nacional-socijalističke pobjede na izborima slavi društvene i ekonomske uspjehe nove njemačke vlade, dok u srpnju I. Zubčić piše pohvale djelovanju Dobrovoljne radne službe u Njemačkoj.⁶⁵

Afirmaciji socijalne politike Trećeg Reicha u ustaškim i širim nacionalističkim redovima osobito je pomogla knjiga Ernesta Bauera *Današnja Njemačka* iz 1937. godine. Bauer je bio izdanak zagrebačke obitelji njemačkih korijenja, a još tijekom gimnazijskih dana uključio se u nacionalističke redove i prijateljevao s budućim visokim ustaškim dužnosnicima Eugenom Didom Kvaternikom, Mladenom Lorkovićem, Vilkom Pečnikarom,

⁶⁰ Isto, 149.

⁶¹ Eugen SLADOVIĆ, “Nova talijanska komora i reforma Nacionalnog vijeća korporacija”, HS, god. 7, srpanj-kolovoz 1939., br. 7 i 8, 398-405.; Socialis, “Uredjenje sindikata po fašističkom primjeru”, HS, god. 9, siječanj 1941., br. 1, 52.

⁶² J. J. SADKOVICH, *Italije i ustaše*, 362.

⁶³ Bogdan RADICA, *Živjeti – nedoživjeti I: Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona 1982., 176., 213.

⁶⁴ Spectator, “Dojmovi iz Njemačke”, HS, god. 1, studeni 1933., br. 10, 401-402.

⁶⁵ Vladimir MINTAS, “Godišnjica njemačke revolucije”, HS, god. 2, ožujak 1934., br. 3, 131-135.; Dr. I. ZUBČIĆ, “Dobrovoljna radna služba u Njemačkoj”, HS, god. 2, srpanj 1934., br. 7, 264-266.

itd.⁶⁶ Na povratku sa studijske godine u Francuskoj proveo je neko vrijeme 1935. putujući po Njemačkoj. Ono što je vidio u Trećem Reichu duboko ga se dojmilo pa je odlučio napisati knjigu o tome. Po njegovim riječima, “bio je to ipak prvi pokušaj, da se nacionalsocijalistička Njemačka prikaže objektivno, a ne samo kao neki legendarni bauk po komunističkom shvaćanju.” Ne čudi stoga što je knjiga, pogotovo uzevši u obzir da je izdavač bila Matica hrvatska sa svojom širokom distributivnom mrežom, po sjećanju autora, imala snažan odjek u hrvatskoj javnosti te da je pozitivno ocijenjena u nacionalističkim krugovima.⁶⁷ Ono što je bitno jest da je, uz političke i povijesne teme, u knjizi razmjerno velik prostor posvećen odnosu nacional-socijalizma prema radništvu i socijalnom pitanju, uz posebne osvrtne na djelovanje Njemačke fronte rada, načelo vodstva u poduzećima, programe *Snaga kroz radost* i *Zimska pomoć*, pad nezaposlenosti, itd.⁶⁸

Nerijetko se u ustaškim publikacijama negirao utjecaj “tuđinskih ideologija” na ustaštvo, ali i tada su se isticale sličnosti s talijanskim i njemačkim saveznicima. Primjerice, u brošuri “Za što se bore Hrvatski Ustaše – Pavelićevci!” s kraja 1940., koju je vjerojatno objavila skupina oko Mile Budaka, tvrdi se da je “dr. Ante Pavelić znao, da on može računati na pomoć i razumijevanje samo onih i onakvih ljudi, koji kod svoje kuće hoće onakav isti red, kakav i mi želimo kod svoje kuće, pa zato se udružio sa Mussolinijem i Hitlerom. I oni su nacionalisti, kao što smo i mi nacionalisti.”⁶⁹ U to je vrijeme, u jeku svjetskoga rata u koji je ubrzo uvučena i Jugoslavija, ustaški tisak u domovini sve više naglašavao sukladnost svojih interesa i ideologije s onima koje su predstavljale Hitlerova Njemačka i Mussolinijeva Italija, pa se to odražavalo i na polju socijalnih ideja. Kada Ivan Oršanić u *Hrvatskoj smotri* piše o ratnom sukobu Njemačke i Italije s Velikom Britanijom i SAD-om, za njega to nije samo sukob suprotstavljenih nacionalnih interesa ili dviju geopolitičkih koncepcija, nego borba protiv anglo-američke plutokracije, borba između starog i novog društvenog poretka sa svojim specifičnim pogledima na rješenje socijalnog pitanja. U toj borbi, vjeruje Oršanić, ne smije biti neutralnosti nego “uklapanje u novi poredak mora biti psihološki, politički, kulturno i ekonomski potpuno jasno i određeno upravo zato, što se ne radi o povremenim pojavama, nego o povijesnom započinjanju nove epohe koja će obuhvatiti život cijeloga svijeta.”⁷⁰ Nekoliko mjeseci kasnije, nakon

⁶⁶ Ernest BAUER, *Život je kratak san: Uspomene 1910-1985.*, Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona-München 1986., 20.

⁶⁷ *Isto*, 45.

⁶⁸ Ernest BAUER, *Današnja Njemačka*, Matica hrvatska, Zagreb 1937., 74-89.

⁶⁹ Navedeno prema M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 547.

⁷⁰ Ivan ORŠANIĆ, “Uklapanje u novi poredak”, HS, god. 8, studeni-prosinac 1940., br. 11-12, 565.

njemačkog napada na Jugoslaviju, i novouspostavljena hrvatska država bit će uklopljena u “novi europski poredak”.

5. Izgradnja socijalnih ustanova u NDH 1941.–1944.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. došlo je do preobrazbe Ustaškog pokreta iz revolucionarne organizacije u masovni politički pokret i nositelja državne vlasti. Ustaška ideologija više nije bila neobvezujući skup vjerovanja i ideja više ili manje povezanih ustaških skupina nego je postala dio državne politike “ustaške Hrvatske”. Kao i kad su u pitanju drugi ideološki nazori, tako ni oni koji su se ticali socijalnih i ekonomskih tema u novom autoritarnom sustavu više nisu bili proizvod slobodne razmjene mišljenja na stranicama nacionalističkih tiskovina ili privatnih rasprava nego odraz stajališta državnog vodstva. Ono je, pak, u promišljanju socijalne politike, osim svojih ideoloških ciljeva, moralo uzimati u obzir i vanjskopolitički kontekst.

Položaj koji je Nezavisna Država Hrvatska imala u osovinskoj Europi bio je od samih početaka znatno drukčiji od onoga koje su imale starije saveznice Osovine ili okupirane zemlje. Dok su države poput Horthyjeve Mađarske, Bugarske Borisa III., Antonescuove Rumunjske ili Petaineove Francuske zadržale samostalnost u razvoju društveno-gospodarskog sustava, na okupiranim područjima čitav društveni i gospodarski život bio je pod nadzorom njemačkih i/ili talijanskih okupacijskih vlasti. Svojevrna iznimka bila je Slovačka Republika koja je, iako je kroz čitav rat zadržala državnu neovisnost, ipak bila pod velikim utjecajem njemačke politike. Slučaj Nezavisne Države Hrvatske bio je sličan slovačkomu, uz razliku da je nacional-socijalistička Njemačka politički utjecaj u NDH dijelila s fašističkom Italijom.

U početnom se razdoblju službeni Berlin očito suzdržavao od širenja svojega ideološkog utjecaja u Hrvatskoj, priznajući prvenstvo fašističkoj Italiji. Martin Bormann, glavar Stranačkog ureda NSDAP, potpisao je 24. svibnja 1941. povjerljivu okružnicu u kojoj je navedeno da je Hitler, slijedom pripadnosti NDH talijanskoj interesnoj sferi, donio odluku da Njemačka ne će upućivati savjetnike za hrvatsku vladu i ne će primati hrvatske dužnosnike u političke škole NSDAP, a da se eventualni takvi zahtjevi s hrvatske strane trebaju uljudno odbiti.⁷¹ Prema poslijeratnom svjedočanstvu Siegfrieda Kaschea,

⁷¹ Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb 1986., 478.

njemačkog poslanika u NDH, Treći Reich je poštivao hrvatski suverenitet u području zakonodavstva, a značajniji ideološki utjecaj na Ustaški pokret do kraja 1943. nije bio moguć zbog postojanja stalnog predstavništva talijanske Nacionalne fašističke stranke pri Ustaškom pokretu. Kasche tvrdi da je tek nakon toga dogovorio jednu posjetu izaslanstva Ustaškog pokreta Münchenu i Nürnbergu, ali da osim toga "NSDAP nije imao nikakav utjecaj na ustaštvo." Prema njegovim riječima, "koliko se je ustaštvo u svojim organizatorskim, odgojnim ili upravnim radovima ravnalo po principima rada NSDAP-a, a kakove brošure o tome nabavilo na javnom knjižnom tržištu, nije mi poznato. Izgradnja i način rada daju malo znakova da bi to tako bilo."⁷² No, pojedini izvori bacaju sasvim drugačije svjetlo na njemačko "neuplitanje" u hrvatske unutarnje stvari i zakonodavstvo, barem kad je u pitanju socijalna politika. Milivoj Magdić, visoki dužnosnik Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi, ustvrdio je na ispitivanju pred jugoslavenskim represivnim organima nakon rata da su u njegovu ustanovu često dolazili socijalni atašei različitih stranih diplomatskih predstavništva koja su djelovala u NDH, uključujući njemačke i talijanske, te da su sa sobom donosili literaturu o socijalnoj politici.⁷³

Ta je literatura prevedena i objavljivana u različitim časopisima koji su se bavili socijalnom politikom, što znači da im je prvenstvena uloga bila političko obrazovanje stručne publike, a ne propaganda za šire pučanstvo. Kroz taj talijansko-njemački *rat prijevodima* možemo pratiti razmjere njemačkog i talijanskog utjecaja na oblikovanje diskursa o socijalnom pitanju u NDH. U *Radu i društvu*, glasilu Hrvatske radničke komore, već na ljeto 1941. objavljeni su hrvatski prijevodi članaka Roberta Leya, vođe Njemačke fronte rada, i Giuseppea Tassinierija, fašističkog ekonomskog teoretičara. Isti je časopis 1942. donio Capponijev prikaz talijanskog korporativizma, a u ljetnom broju iz 1943. objavljen je članak korifeja talijanskog nacionalnog sindikalizma Sergija Panunzija.⁷⁴ Potpuna prevlast talijanskih autora na stranicama časopisa prekinuta je na jesen 1943., nakon kapitulacije fašističke Italije, pa se nakon toga počinju češće pojavljivati njemački autori poput A. Nikischa i M. Stadlera.⁷⁵ Od kraja 1943. do kraja 1944. objavljeni su

⁷² HDA, SDS RSUP SRH, Kasche Siegfried, 202.1, "Organizacija i djelovanje njemačkog poslanstva u Hrvatskoj od 1941. do 1945. godine", 67-68.

⁷³ DAZG, OSZ, K/10/48, Dosje Milivoja Magdića, "Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne bezbjednosti za N.R. Hrvatsku dana 25. IX. 1947.", 22.

⁷⁴ Robert LEY, "Načela Njemačkog općeg narodnog osiguranja za slučaj starosti", *Rad i društvo*, god. II. (I.), srpanj-kolovoz 1941., br. 7-8 (3-4), 251-259.; Giuseppe TASSINIERI, "Korporativni sustav u Italiji", *Isto*, 260-263.; Ennio Renato CAPPONI, "Talijanski udružbeni sustav", *Isto*, god. II., lipanj-srpanj 1942., br. 6-7, 257-266.; Sergio PANUNZIO, "Fašizam i rad", *Isto*, god. III., srpanj-kolovoz 1943., br. 7-8, 294-300.

⁷⁵ Arthur NIKISCH, "Vođa poduzeća (radionice): Prikaz položaja poduzetnika u današnjem njemačkom radnom i gospodarskom sustavu", *Isto*, god. IV., siečanj-travanj 1944., br. 1-4, 43-54.; Max STADLER,

klasično djelo organicističke teorije Rudolfa Kjellena, udžbenik sociologije poznatog nacional-socijalističkog sociologa Hansa Freyera te esej o socijalnoj revoluciji Ferdinanda Frieda.⁷⁶

No, njemačka i talijanska politika nisu se zaustavljale samo na promicanju svojih socijalnih ideja u ustaškoj publicistici, nego su pokušale Hrvatskoj nametnuti izgradnju vlastitih modela socijalne politike i u praksi. O tome je poslije rata svjedočio Vjekoslav Blaškov, visoki dužnosnik Hrvatskog radničkog saveza tijekom NDH. Blaškov je zapisao da su “Talijani preko Pavelića pokušavali nametnuti sistem fašističkih korporacija, prema kojem su radnici i poslodavci organizirani u zajedničkim sindikatima po pojedinim industrijskim granama. Nijemci su sa svoje strane dali znati da bi kod nas trebalo stvoriti jedinstvenu zajedničku organizaciju posloprimaca i poslodavaca slično Njemačkom frontu rada.”⁷⁷

Pavelić je takvoj politici “himbenih saveznika” odgovorio na sebi svojstven način. U studenom 1941. osnovao je Glavni savez staliških i drugih postrojbi (GSSDP) kao korporativnu organizaciju u okviru Ustaškog pokreta. Za državnog savezničara, odnosno čelnog čovjeka GSSDP-a, ustaški je poglavnik imenovao Aleksandra Seitz, čija je ključna kvalifikacija zapravo bila slabo poznavanje socijalne politike.⁷⁸ Zašto onda baš Seitz? Ante Štitić, visoki dužnosnik obavještajno-sigurnosnih službi NDH, prepričao je Vladimiru Židovcu svoj razgovor s Pavelićem u kojem mu je ovaj prilično živopisno objasnio razloge za tako čudnu kadrovsku odluku: “[K]ad bi god. 1941. bio imenovan na to mjesto jedan jak čovjek, koji bi poznao taj predmet i ozbiljno shvatio svoj posao, on bi brzo morao doći u konflikt s Nijemcima i Talijanima, koji svagdje presižu u Hrvatskoj, a pogotovo žele da se korporacije urede po njihovom uzoru i njihovim idejama. Pošto prof. Seitz pojma nema o toj stvari on ne može ništa učiniti od onoga što oni traže od njega, nego mu jedino preostaje da neprestano lumpuje s njima. Na taj način danas ta stvar pliva. Obratno jedan konflikt s Nijemcima i Talijanima, zbog tog Glavnog saveza, nikako ne bi bio poželjan za hrvatsku

“Suvremeno vodstvo poduzeća”, *Isto*, god. IV., svibanj-kolovoz 1944., br. 5-8, 184-193.

⁷⁶ Rudolf KJELLEN, *Država kao oblik života: suvremena teorija o državi*, Matica hrvatska, Zagreb 1943.; Hans FREYER, *Uvod u sociologiju*, Naklada “Dubrava”, Zagreb 1944.; Ferdinand FRIED, *Društveni prevrat: Preobražaj u gospodarstvu i društvu*, Matica hrvatska, Zagreb 1944.

⁷⁷ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.19, “Glavni savez staliških i drugih postrojbi” (napisao Vjekoslav Blaškov), 9.

⁷⁸ Aleksandar Seitz (Pribić, 1912. – Buenos Aires, 1981.) završio je Filozofski fakultet u Zagrebu, a u Ustaški pokret uključio se još 1930-ih godina. Zbog političkih razloga nije mogao dobiti posao u državnoj službi, a tijekom Banovine Hrvatske je bio interniran. Od studenog 1941. do svibnja 1944. bio je državni savezničar GSSDP-a, a od tada do kraja rata vodio je Ured za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika. Nakon sloma NDH povlači se u Austriju, a zatim preko Italije odlazi u Argentinu, gdje živi do smrti. (M. R. i Z. D., “SEITZ, Aleksandar”, *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb 1997., 356.)

politiku, koja mora čekati bolja vremena...”⁷⁹

GSSDP je činilo 16 saveza koji su predstavljali određene struke, interesne skupine ili društva (seljake, radnike, obrtnike, industrijalce, kućevlasnike, prosvjetna društva, itd.), a članstvo u pripadajućem savezu bilo je obvezno za sve hrvatske građane. Sve ustrojbene jedinice unutar saveza trebale su biti “ustrojene na načelu postavljenog vodstva, politički nadzirane po ustaškom pokretu, a stručno vodjene po svojim višim ustrojbenim i stručnim predstavnicima.”⁸⁰ Kao središnja ustanova socijalne politike, GSSDP je namjerno ustrojen na način da se jednako razlikuje od sličnih organizacija u Njemačkoj i Italiji, a nije mu određena niti točna svrha ili smjer djelovanja. Motivi osnivanja takve organizacije, prema poslijeratnoj izjavi Seitzova bliskog suradnika Milivoja Magdića, bili su u prvom redu vanjskopolitičke prirode.⁸¹ Odgovarajući na kritike socijalnog sustava u NDH upućene u *Mjesečniku*, strukovnom glasilu hrvatskih pravnika, neizravno je takvom tumačenju za pravo dao i sam Seitz, optuživši liberalne kritičare da im “nedostaje moć uživljavanja u nove prilike”.⁸²

Osim GSSDP-a u Hrvatskoj su još od razdoblja prve jugoslavenske države postojale posebne staleške komore (industrijska, obrtna, trgovačka i radnička), a već tijekom 1941. počele su se upostavljati i tzv. stručne zajednice (npr. Zajednica za tekstil, Zajednica za promet stokom i stočnim proizvodima i sl.). Dok su stališke postrojbe i komore predstavljale *horizontalni* oblik podjele rada (pripadnost njima bila je određena zvanjem), stručne zajednice su bile *vertikalni* oblik podjele rada (obuhvaćale su sve sudionike u određenoj gospodarskog grani, neovisno o zvanju i položaju u proizvodnom procesu). U novom sustavu upravljanog gospodarstva stručne zajednice imale su bitnu ulogu kao

⁷⁹ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.56, Dosje Vladimira Židovca, “Moje sudjelovanje u političkom životu - autobiografija”, 129.

⁸⁰ “Odredba o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta”, *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe i t.d. proglašene od 21. studenoga do 6. prosinca 1941., Knjiga IX. (Svezak 81.–90.)*, Knjižara St. Kugli, Zagreb [bez oznake godine izdanja], 129-131.

⁸¹ DAZG, OSZ, K/10/48, Dosje Milivoja Magdića, “Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku dana 25. IX. 1947.”, 13.

⁸² Na primjedbe da je ustaški društveno-gospodarski sustav preslika njemačkog i talijanskog, Seitz je uzvratilo da “ne težimo pod svaku cenu za izvornošću i nikako se ne bojimo krilatica o tuđinskim idejama, a pogotovo se ne bojimo takvih prigovora od strane predstavnika liberalističkih struja... (...) Kao što za nas isto kao i za ostale ljude vriede neke naučne istine bez obzira na etničke razlike, tako i na području socialnom neke obće istine vriede i za nas. Prema tome mi smo se do krajnosti spremni poslužiti iskustvima velikih i naprednih naroda i toga se ne stidimo, nego se naprotiv time ponosimo, jer nam poznavanje stranih društvovnih tekovina može biti samo od koristi.” (Aleksandar SEITZ, “Za bistenje pojmova”, *Spremnost*, god. I., 5. srpnja 1942., br. 19, 2.; usp. sporni članak: Urednik, “Društveno uređenje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Mjesečnik: glasilo Hrvatskoga pravničkoga društva*, god. LXVIII., lipanj 1942., br. 6, 225-230.)

institucionalni okvir za državnu intervenciju u gospodarstvo i redistribuciju dobara.⁸³ Za razliku od staliških postrojbi i komora, stručne zajednice bile su državna tijela, njihovo je djelovanje bilo određeno državnim propisima, a njihovo vodstvo postavljalo je Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu. S druge strane, stališke postrojbe su bile tijela Ustaškog pokreta te se nisu uopće bavile gospodarskim pitanjima poput stručnih zajednica, već zaštitom interesa predstavljenih staleških skupina i političkom izgradnjom svojih pripadnika u duhu ustaške ideologije.⁸⁴ Iz funkcije stručnih zajednica uočljiva je njihova velika sličnost s talijanskim fašističkim korporacijama, koje su također bile ustrojene po gospodarskim granama i u sebi objedinjavale predstavnike različitih skupina u proizvodnom procesu. Takav “trostruki organizacijski kolosijek” na području socijalne politike izazivao je mnoge probleme i sukobe nadležnosti, kao što je bio slučaj prigodom različitih pokušaja sklapanja kolektivnih ugovora.⁸⁵ A da stvar bude još zamršenija, izvan nadležnosti GSSDP-a, staleških komora i stručnih zajednica ostale su socijalna skrb i nadzor rada. Oni su od lipnja 1941. do listopada 1942. bili u djelokrugu Ministarstva udružbe, od listopada 1942. do listopada 1943. njima se bavilo Ministarstvo za unutarnje poslove, a od listopada 1943. do kraja rata bili su u nadležnosti Ministarstva zdravstva i udružbe.⁸⁶

Postojanje suprotstavljenih socijalnih ustanova i preklapanja nadležnosti nije bilo uvjetovano samo vanjskopolitičkom orijentacijom NDH, nego je u određenoj mjeri bilo i odraz frakcijskih borba unutar ustaške vlasti. Primjerice, unutar GSSDP-a od samih je početaka postojao sukob, kako je to u svjedočenju 1947. objasnio Milivoj Magdić⁸⁷,

⁸³ Vlado BOŽIĆ, “Stručne zajednice kao sredstvo upravljanog gospodarstva”, HS, god. XI., ožujak-travanj 1943., br. 3-4, 281., 283.

⁸⁴ Drago CEROVAC, “Novo društveno uređenje Nezavisne Države Hrvatske”, *Rad i društvo*, god. II., lipanj-srpanj 1942., br. 6-7, 271. Usp. “Zakonska odredba o komorama i stručnim zajednicama”, *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 8. travnja do 30. travnja 1942., Knjiga XV. (Svezak 141.–150.)*, Knjižara St. Kugli, Zagreb [bez oznake godine izdanja], 107-110.

⁸⁵ Socialis, “Sindikalne i priradne organizacije u Njemačkoj, Italiji i kod nas”, HS, god. X., siečanj 1942., br. 1, 56-58.

⁸⁶ Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH (http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1258)

⁸⁷ Milivoj Magdić (Koprivnica, 1900. – Zagreb, 1948.) završio je studij prava na Sveučilištu u Zagrebu. U mladosti je bio pristaša marksizma i komunizma, aktivni član Komunističke partije Jugoslavije. Nakon uhićenja i optužbi partijskih drugova da je surađivao s policijom 1931. istupa iz KPJ i približava se socijaldemokratskom krugu oko zagrebačkog lista *Socijalna misao*. Tijekom 1930-ih radi u Savezu privatnih namještenika Jugoslavije i u Radničkoj komori u Zagrebu. U svibnju 1941. je zbog komunističke prošlosti otpušten iz Radničke komore, pa sljedećih godinu dana živi u siromaštvu bez stalnih životnih prihoda. U svibnju 1942. je na preporuku Ive Bogdana i Tiasa Mortigijije zaposlen u GSSDP-u. Iz Glavnog saveza odlazi u svibnju 1944. zajedno s Aleksandrom Seitzom, prema vlastitim riječima nezadovoljan ostvarenim rezultatima. Nakon sloma NDH povlači se u Austriju i Italiju, da bi ga u Rimu 1947. američka vojska uhitila i izručila Jugoslaviji. U Zagrebu je osuđen na smrt i pogubljen sljedeće godine. (S. R., “MAGDIĆ, Milivoj”, *Tko je tko u NDH*, 249-250.; DAZG, OSZ, K/10/48, Dosje Milivoja Magdića, “Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku dana 25. IX. 1947.”, 1-2., 12.)

između “intrazingentnih elemenata iz Glavnog ustaškog stana” koji su željeli da se “djelovanje odvija u ustaškom duhu i da se sav rad podredi ustaškim interesima” te onih koji su htjeli da se “u okviru Glavnog saveza sačuva autonomija pojedinih stručnih organizacija, da im se omogući djelovanje u smislu njihovih ranijih aktivnosti.”⁸⁸ Iako Magdić ne imenuje pripadnike tih frakcija, iz svjedočenja Vjekoslava Blaškova razvidno je da je državni savezničar Aleksandar Seitz bio glavni predstavnik prve skupine, dok su drugu skupinu činile stare upravne strukture Hrvatskog radničkog saveza (HRS), u kojem je sam Blaškov tada obnašao dužnost glavnog tajnika.⁸⁹ HRS je bio najstarija i najveća sastavnica GSSDP-a (osnovan je još 1919. u okrilju Hrvatske stranke prava), no vodstvo te radničke sindikalne organizacije bilo je u sukobu sa središnjicom Glavnog saveza, želeći očuvati vlastitu autonomiju. Seitzov pouzdanik Milan Bujan, koji je imenovan savezničarom HRS-a u jesen 1942., nakon što se dotadašnji predsjednik Alojz Pećnik zbog političkih razloga povukao sa svoje pozicije, nikad nije zaista ovladao organizacijom. Kada je državni savezničar pokušao “disciplinirati” disidente financijskim mjerama, odnosno uvođenjem obvezne članarine koja se plaćala preko Ureda za osiguranje radnika koji je bio pod kontrolom središnjice GSSDP-a, Blaškovljeva skupina tome je doskočila uvođenjem dodatnih članarina koje su odlazile izravno u blagajnu HRS-a. S obzirom da HRS zbog svega toga nije bio u mogućnosti vršiti utjecaj na socijalnu politiku putem GSSDP-a, kao instrument u tu svrhu poslužila je Hrvatska radnička komora, koju je tada također vodio Blaškov kao posebni državni povjerenik. Tako se dogodilo da je sve do sredine 1944. i promjena u vodstvu stališkog sustava HRS djelovao potpuno samostalno od GSSDP-a iako je formalno bio njegovim dijelom.⁹⁰

Osim Blaškovljeve skupine oko Hrvatskog radničkog saveza, velik utjecaj u socijalnom sustavu ustaške države imala je skupina Ivana Oršanića.⁹¹ Kao dobar

⁸⁸ Isto, 12. Magdić je pritom zaniijekao da je pripadao ijednoj od tih tendencija, iako je zapravo bio dio najužeg kruga Aleksandra Seitz.

⁸⁹ Vjekoslav Blaškov (Donje Selo na Šolti, 1911. – Zagreb, 1948.) po zanimanju je bio stolarski obrtnik, u mladosti aktivan u Hrvatskom orlovskom savezu i Velikom križarskom bratstvu, a od 1935. sindikalni organizator u Hrvatskom radničkom savezu. Prije 1941. je bio član HSS-a, a 1941. se uključuje u Ustaški pokret. Od 1941. do 1944. je bio glavni tajnik HRS-a i povjerenik za Hrvatsku radničku komoru. Od ožujka 1945. do sloma NDH bio je savezničar HRS-a. U svibnju 1945. povlači se u Italiju, a zatim u Austriju. Ilegalno se vraća u domovinu 1948. kako bi sudjelovao u pokušaju oružanog ustanka protiv jugoslavenskih komunističkih vlasti, ali je uhićen i osuđen na smrt. (Z. D. i M. R., “BLAŠKOV, Vjekoslav”, *Tko je tko u NDH*, 39.; “Životopis novog savezničara Vjekoslava Blaškova”, NZ, god. II., 15. ožujka 1945., br. 6, 8.)

⁹⁰ HDA, SDS RSUP SRH, 010.03, “Hrvatski radnički savez” (napisao Vjekoslav Blaškov), 1-5.

⁹¹ Ivan Oršanić (Županja, 1904. – Buenos Aires, 1968.) završio je studij matematike na Sveučilištu u Zagrebu i prije rata radio kao profesor na Nabiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu. Od mladih je dana bio uključen u Hrvatski orlovski savez, a zatim i u Veliko križarsko bratstvo. Od sredine 1930-ih jedan je od vođa domovinskog dijela Ustaškog pokreta, zbog čega je tijekom Banovine Hrvatske zatvaran. Od srpnja 1941. do

poznavatelj socijalne politike, Oršanić je još 1941. bio ozbiljan kandidat za čelno mjesto GSSDP-a, ali je zbog svojeg ekstremnog anti-njemačkog stava odbačen u korist Seitzza.⁹² Tri godine kasnije, u promijenjenim geopolitičkim okolnostima, Oršanić je ipak uspio preuzeti kontrolu nad središnjom socijalnom ustanovom u NDH.

6. “Demokratski” zaokret 1944.–1945.

U svibnju 1944. Aleksandar Seitz smijenjen je s položaja državnog savezničara. Tome je prethodio njegov novi sukob s Hrvatskim radničkim savezom⁹³, a navodno je o njemu pokrenuta i istraga zbog novčanih pronevjera.⁹⁴ Zajedno sa Seitzom iz GSSDP-a odlaze i Milivoj Magdić, pročelnik Odjela za prosvjećivanje i promičbu, te fra Bonifacije Perović, voditelj Društvenog zavoda. Novi državni savezničar postaje Ivan Oršanić, a on sa sobom dovodi svoje bliske suradnike iz kruga oko *Hrvatske smotre*: Drago Cerovac imenovan je pročelnikom Općeg ureda, a Franjo Dujmović preuzima vođenje Odjela za prosvjećivanje i promičbu.⁹⁵ Tijekom lipnja i srpnja, na Oršanićev prijedlog imenovani su novi savezničari za čak deset saveza. Smijenjen je i stari Oršanićev suparnik Ivo Bogdan, koji je do tada vodio Hrvatski savez slobodnih zvanja.⁹⁶

Kadrovske promjene omogućile su rješavanje nekih starijih problema u socijalnom sustavu NDH. Već u srpnju je novom zakonskom odredbom ukinuta autonomija staleških komora te su one, zajedno s Hrvatskom seljačkom gospodarskom zajednicom, uklopljene u GSSDP.⁹⁷ Pod okriljem Glavnog saveza sredinom 1944. započeli su i dugo odgađani pregovori između predstavnika radnika i poslodavaca koji su rezultirali sklapanjem općeg kolektivnog ugovora u travnju 1945., pred samu propast države.⁹⁸ Osim toga, u

svibnja 1944. bio je upravni zapovjednik Ustaške mladeži, a od tada pa do kraja rata je na položaju državnog savezničara GSSDP-a. U svibnju 1945. odlazi preko Austrije i Italije u Argentinu. Tamo osniva i do smrti vodi emigrantsku Hrvatsku republikansku stranku. (Z. D., “ORŠANIĆ, Ivan”, *Tko je tko u NDH*, 302-303.)

⁹² HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.56, Dosje Vladimira Židovca, “Moje sudjelovanje u političkom životu – autobiografija”, 129.

⁹³ O tom je sukobu bilo razgovora i na sjednici Duglavničkog vijeća od 3. travnja 1944., no nije mi poznato što su bili uzroci sukoba. (Jere JAREB, “Bilješke sa sjednica Duglavničkog vijeća 1943-1945: Iz ostavštine dra Lovre Sušića”, *Hrvatska revija: jubilarni zbornik 1951-1975*, Knjižnica Hrvatske Revije, München – Barcelona, 1976., 190.)

⁹⁴ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.3, “Ustaštvo i Nezavisna država Hrvatska”, 98.

⁹⁵ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.19, “Glavni savez staleških i drugih postrojbi”, 2.

⁹⁶ “Poglavnikove odredbe o imenovanju savezničara”, *Narodna zajednica* (dalje: NZ), god. I., 14. srpnja 1944., br. 1, 4-5.; “Imenovanje novih savezničara”, NZ, god. I., 1. kolovoza 1944., br. 2, 8-9.

⁹⁷ “Uklapanje priradnih i staleških komora i Hrvatske seljačke gospodarske zajednice u Glavni savez staleških i drugih postrojbi”, NZ, god. I., 1. kolovoza 1944., br. 2, 17.

⁹⁸ HDA, SDS RSUP SRH, 010.03, “Hrvatski radnički savez”, 7.

međuvremenu je, tijekom listopada 1944. započelo imenovanje “društvovnih povjerenika” u poduzeća sa zadaćom da skrbe o zaštiti radničkih prava i provedbi različitih socijalnih propisa.⁹⁹

Kao što je u prevođenoj literaturi o socijalnoj politici moguće vidjeti njemačke i talijanske političke utjecaje, tijekom 1944. kroz nju se mogu uočiti vanjskopolitički signali ustaških vlasti prema suprotnom ratnom taboru. Primjerice, s promjenom osovinske ratne sreće u NDH se 1944. otvorio prostor za objavljivanje izabranih članaka britanskog ekonomista J. M. Keynesa. Iste je godine objavljen i udžbenik političke ekonomije iz pera austrijskog teoretičara korporativizma Othmara Spanna, koji je, iako njemački nacionalist, bio zabranjivan u Trećem Reichu.¹⁰⁰

No, Oršanićevo je razdoblje na čelu staliških postrojbi najviše obilježio pokušaj da putem korporativnih ustanova uvede određene demokratske elemente u politički sustav Nezavisne Države Hrvatske i tako osigura svojevrсни politički legitimitet ustaškoj vlasti pred Zapadnim Saveznicima. Do tada je GSSDP imao isključivo karakter socijalne ustanove, a novi državni savezničar htio mu je dati i politički karakter. Prema poslijeratnom elaboratu Vladimira Židovca, Oršanić je bio zagovornik korporativne države te je imao ideju da omogući hrvatskoj javnosti sudjelovanje u kreiranju državne politike putem staleških saveza. U novome bi korporativnom sustavu staleški savezi zapravo zamijenili dotadašnja ministarstva, a savezničari ministre, pa bi slijedom toga Oršanićev položaj kao državnog savezničara bio po značaju jednak onome koji je do tada imao predsjednik vlade.¹⁰¹

Čini se da je iza ambicioznog političkog projekta novog državnog savezničara stajao sam ustaški poglavnik. Oršanić o svojim idejama redovno obavještavao Pavelića, a ovaj ih je prihvaćao.¹⁰² Prema Vjekoslavu Blaškoviću, bliskom Oršanićevu suradniku iz tog vremena, ni Pavelić nije smatrao da je jednostranački sustav prikladan za hrvatski narod te je ustašku diktaturu vidio samo kao privremeno rješenje uvjetovano ratnim stanjem u

⁹⁹ “Staleške postrojbe i društvojni povjerenici”, NZ, god. I., 15. listopada 1944., br. 7, 4.

¹⁰⁰ John Maynard KEYNES, *Problemi novca između dva rata*, Matica hrvatska, Zagreb 1944.; Othmar SPANN, *Teorije društvenog gospodarstva*, Nakladna knjižara Josip Kratina, Zagreb 1944.

¹⁰¹ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.56, Dosje Vladimira Židovca, “Moje sudjelovanje u političkom životu – autobiografija”, 123-124.

¹⁰² Isto, 123. Oršanić je u svojim emigrantskim uspomenu zapisao da su ideje o izborima preko korporativnih tijela Paveliću bile bliske zbog njegove pravaške prošlosti: “Pa dok se u fašističkoj konstrukciji ustaškog Pokreta nije snalazio, niti je ikoga drugoga zanimalo, to je počeo u doživljavanju demokratske linije snalaziti se s iskrenom prihvatljivošću i suradivanjem. I to je bio dio njegove pravaške prošlosti i iskustva.” (Ivan ORŠANIĆ, “Moj Nacionalizam i Ustaštvo”, *Republika Hrvatska* (dalje: RH), god. XXV., 10. travnja 1975., br. 101, 72.)

zemlji, pa je i sam razmišljao o korporativnim idejama pape Lava XIII. i Pija XI. kao mogućim alternativama. Blaškov je pred istražiteljima Udbe nakon rata izjavio da je Pavelić imenovao Oršanića na položaj državnog savezničara kako bi se riješio “nepodesnih ljudi” povezanih s Nijemcima te da mu je upravo on i dao nalog da izradi elaborat o provedbi izbora za staleški Sabor putem GSSDP-a.¹⁰³ No, već tijekom ljeta 1944. ideja o izborima je odbačena.¹⁰⁴

Činjenica da je imenovanje Oršanića (od ranije poznatog po anti-njemačkim i anti-totalitarnim stajalištima) na čelno mjesto središnje korporativne ustanove uslijedilo nakon kratkotrajnog hrvatsko-njemačkog diplomatskog sukoba oko tzv. note Sambugnach, odnosno istodobno s Vokićevom anti-njemačkom kampanjom u Hrvatskim oružanim snagama, znači da bismo Oršanićev projekt mogli promatrati u kontekstu pokušaja ustaške vlasti da pripremi teren za promjenu ratnog tabora. U prilog tome ide i podatak da je već tijekom ljeta (na temelju dostupnih izvora nisam uspio preciznije datirati) Pavelić odustao od ideje o izborima za korporativni parlament, jer je u istom razdoblju, točnije 30. kolovoza 1944., održana kontroverzna sjednica vlade na kojoj je ustaški poglavnik smijenio ministre Lorkovića i Vokića pod optužbom da su samovoljno pokušavali organizirati prelazak NDH na stranu Saveznika.¹⁰⁵

Iako se od izbora za Sabor odustalo, Oršanić je u međuvremenu već započeo s pripremama za provedbu lokalnih izbora po korporativnom modelu. Pavelić je kao državni poglavar 22. srpnja potpisao *Odredbu o prijedlogu za imenovanje načelnika, donačelnika i gradskih zastupnika slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba*, a na temelju toga je 11. kolovoza Oršanić objavio *Odluku o sastavu i načinu rada staleškog predstavništva*, kojom su definirane kvote za pojedine stališke postrojbe te procedura rada izbornog sastanka zagrebačkih staliških postrojbi. Sastanak je pod predsjedanjem Oršanića održan 17.

¹⁰³ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.19, “Ustaški pokret”, 19-22.; HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.19, “Glavni savez staleških i drugih postrojbi”, 10. Blaškov je u srpnju 1944. imenovan za poglavnog pobočnika i člana Duglavničkog vijeća, pa se na sjednicama tog tijela mogao osobno upoznati s različitim Pavelićevim stajalištima. (v. J. JAREB, “Bilješke sa sjednica Duglavničkog vijeća”, 193., bilj. 140.)

¹⁰⁴ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.56, Dosje Vladimira Židovca, “Moje sudjelovanje u političkom životu – autobiografija”, 124.

¹⁰⁵ Pozadina tzv. “puča Lorković-Vokić” do danas je ostala većinom bez odgovora u historiografiji, a brojna protuslovlja u tumačenju Lorkovićeve uloge i urotničkih veza s njemačkim opunomoćenim generalom u Zagrebu Glaiseom von Horstenauom još uvijek su nerazjašnjena. No, bez obzira na stvarne namjere Lorkovića i urotnika, utvrđeno je da su tijekom kasnog proljeća i ljeta 1944. dijelovi ustaške vlasti sa znanjem i odobrenjem Pavelića sudjelovali u pripremama za promjenu ratnog tabora. Klasičnu interpretaciju tzv. “puča Lorković-Vokić” s pregledom svih važnijih svjedočanstava i dokumenata donosi Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, Globus, Zagreb 1986., 78-139. U novije vrijeme o puču je s naglaskom na Lorkovićevu ulogu pisala Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković – ministar urotnik*, Golden marketing, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 1998., 72-98.

kolovoza u dvorani Radničke komore, a na njoj su sve zagrebačke organizacije staleških saveza izašle s prethodno dogovorenim listama imena svojih predstavnika u budućoj zagrebačkoj gradskoj skupštini, kao i s prijedlogom da se imenuje Eugena Starešinića za načelnika te Franju Mokrovića za donaćelnika Zagreba. Nakon što su prijedlozi aklamacijom prihvaćeni od svih predstavnika staliških postrojbi, u dvoranu je stigao poglavnik, koji je potvrdio imenovanja načelnika, donaćelnika i gradskih zastupnika te održao prigodni govor.¹⁰⁶ Izbori za načelnike, donaćelnike i gradske zastupnike po istom su modelu uskoro održani i u još nekim gradovima: 10. listopada u Dubrovniku, 21. listopada u Karlovcu te 29. listopada u Sisku. Ratna zbivanja onemogućila su provedbu izbora u drugim hrvatskim sredinama.¹⁰⁷

Korporativni izbori su provedeni isključivo kroz tijela Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi, koji je od Oršanićeva preuzimanja dužnosti državnog savezničara postajao sve samostalnija ustanova. Infrastruktura Ustaškog pokreta pritom je potpuno ignorirana, a s obzirom da pripadnost vladajućem pokretu nije bila uvjet za pripadnost pojedinoj stališkoj postrojbi, zastupnikom gradskih predstavničkih tijela mogle su postati i osobe izvan ustaških redova.¹⁰⁸ U promijenjenim političkim okolnostima, ustaški publicisti novi sustav lokalnih izbora preko korporativnih tijela sve češće počinju nazivati demokratskim. No, nasuprot liberalne demokracije, individualističkog biračkog prava i starog imovinskog cenzusa kao kriterija za biračko pravo, Ante Oršanić (brat Ivana Oršanića, op. L. M.) smatra da u novom hrvatskom sustavu jedino rad može biti kriterij biračkog prava. Takva demokracija koja vrjednuje rad može biti ostvarena samo u “sustavu posavjetovanja” kakav je proveo GSSDP, a to je prema A. Oršaniću “naša samonikla hrvatska demokracija”.¹⁰⁹

Proces reforme korporativnog sustava u NDH koji je Oršanić započeo sredinom 1944. obilježilo je nekoliko ključnih akcija: ograničena depolitizacija korporativnih ustanova,

¹⁰⁶ “Biranje načelnika, donaćelnika i gradskog zastupstva u Zagrebu”, NZ, god. I., 1. rujna 1944., br. 4, 4-7. Zanimljivo je da su svi staleški savezi prilikom izbornog sastanka bili jednoglasni u predlaganju svojih predstavnika osim Hrvatskog saveza trgovaca (HST), u kojem je postojala skupina nezadovoljnika koja je zahtijevala da se uvrsti i njihov kandidat na listu predstavnika trgovačke stališke postrojbe u buduću zagrebačku gradsku skupštinu. Oršanić je frakcije HST-a pozvao da se samostalno dogovore oko zajedničkih kandidata u susjednoj prostoriji, ali nakon što to manjinska frakcija nezadovoljnika opetovano odbijala, prihvaćena je većinska odluka.

¹⁰⁷ Marijan LIPOVAC, “Ustaška demokracija – izbor načelnika, donaćelnika i gradskog zastupstva grada Zagreba 1944., godine”, *Zbornik Janković*, 2/2017., 246-247.

¹⁰⁸ HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.19, “Ustaški pokret”, 13-20. Blaškov je isključenje Ustaškog pokreta iz provedbe korporativnih izbora i općenito zanemarivu ulogu Ustaškog pokreta u donošenju političkih odluka promatrao kao nešto loše jer je vjerovao u potrebu postojanja jake političke organizacije u središtu državnog života.

¹⁰⁹ Ante ORŠANIĆ, “Izorno pravo u sustavu posavjetovanja”, NZ, god. II., 1. ožujka 1945., br. 5, 5-7.

jačanje autonomije korporativnih ustanova u odnosu na Državu te pokušaj korištenja tog korporativnog sustava za umjerenu demokratizaciju političkog života u zemlji. Oršanićev sustav imao je, dakle, bitne elemente demokratskog korporativizma o kojem je Šćetinec pisao još 1930-ih imajući u vidu portugalski primjer. No, kako ustaške korporacije nisu bile staleške ustanove nastale evolutivnim putem nego su stvorene po ustaškim vlastima, po Schmitterovoj tipologiji Oršanićev korporativizam morali bismo svrstati u državne korporativizme.

7. Ideje

7. 1. Pojedinac i društvo

Odnos prema socijalnom pitanju i socijalnoj politici uvijek su u velikoj mjeri određeni stavom o naravi društva. U tom je smislu i ustaško stajalište počivalo na određenim premisama koje je bitno prepoznati kako bismo uopće razumjeli ustaški odnos prema konkretnim socijalnim temama poput rada i radništva, društvenih nejednakosti, privatnog vlasništva, itd.

Do 1930-ih su prevladavajući pogledi na društvo bili određeni liberalnom i marksističkom ideologijom. Klasični liberali su analizi društva prilazili s individualističkog stajališta. Za njih je društvo bilo samo skup pojedinaca koji se smatraju njegovim dijelom. Zadatak je liberalne države prvenstveno zaštita privatnog vlasništva i života svojih državljana. S druge strane, marksisti ističu podjelu društva na klase čiji su interesi međusobno suprotstavljeni. Klasni sukob u marksističkom tumačenju za nužni ishod ima proletersku revoluciju kojom će biti srušen kapitalistički sustav i postupno biti uspostavljeno socijalističko društvo temeljeno na kolektivnom, društvenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju.

U desetljeću pred Drugi svjetski rat u Europi popularnost stječu starije organicističke ideje, koje su suprotstavljene i liberalnom i marksističkom pogledu na društvo. Zastupnici organicizma smatraju da društvo funkcionira poput živog organizma, a da su staleži njegovi funkcionalni dijelovi. I pojedinac i klasa su u organicističkoj analizi društva neodvojivi od cjeline, odnosno zajednice, za koju organicisti smatraju da je više od pukog zbroja svojih dijelova. Organicističke ideje u međuratnom su razdoblju bile vrlo raširene na različitim dijelovima političkog spektra. Unutar katoličkog socijalnog učenja organicističke ideje je

popularizirao njemački isusovac, filozof i ekonomski teoretičar Heinrich Pesch (1854.–1926.), koji je osmislio solidarizam kao “treći put” onkraj kapitalizma i socijalizma.¹¹⁰ Austrijski filozof, sociolog i ekonomist Othmar Spann (1878.–1950.) razradio je 1920-ih filozofiju univerzalizma, u čijem je fokusu filozofijska kritika individualizma i opravdanje organicističke vizije društva.¹¹¹ No, organicističke ideje bile su prisutne i izvan socijalnog katoličanstva i političke desnice, pa su primjerice imale snažnu recepciju u filozofiji britanskog idealizma, u društvenoj teoriji E. Durkheima, a kasnije i u ekonomskoj teoriji J. M. Keynesa.

Hrvatski nacionalistički intelektualci već su 1930-ih kritizirali liberalni i marksistički odnos prema društvu. Liberalnom, odnosno kapitalističkom odnosu prema društvu prigovarano je, kako je to sročio Ivan Oršanić, da priznaje samo pojedinca, a isključuje “realitet organske zajednice, naroda”, dok je komunizam isto tako bio problematičan jer ne priznaje slobodu čovjeka i vodi prema državnom nasilju nad pojedincem. “Realitet pojedinca suviše nam je oličen vulgarnim liberalizmom, a realitet zajednice nasiljem”, pisao je Oršanić. Nasuprot tome, hrvatski nacionalisti su suodnos pojedinca i zajednice vidjeli kao “apsolutnu povezanost i to povezanost u smislu uzajamnosti, solidarnosti, organskog prožimanja, koje proizlazi iz same naravi čovječanstva.”¹¹²

Umjesto liberalnog individualizma i marksističkog kolektivizma, veći broj nacionalističkih intelektualaca kao treću alternativu isticao je katolički solidarizam. Prema Milanu Ivšiću, solidarizam je stav da “u svijetu ne postoje samo pojedinačni interesi, koji zbrajanjem daju skup nekih općih socijalnih interesa, nego su interesi pojedinca najuže isprepleteni s interesima drugih ljudi.” Solidarizam ne nastoji izbrisati legitimne razlike koje postoje u društvu, nego se samo suprotstavlja “hipertrofiji individualističkog načela” i

¹¹⁰ Peschove ideje ostavile su velik utjecaj na papinske socijalne enciklike od 1890-ih do 1980-ih, a njegovo “načelo solidariteta” imalo je središnji položaj u ideologiji socijalnog katoličanstva tijekom prve polovice 20. stoljeća. Kratki uvid u Peschov solidarizam donosi Rupert J. EDERER, “Heinrich Pesch, Solidarity, And Social Encyclicals”, *Review of Social Economy*, 49/1991., br. 4, 596-610. O solidarističkim idejama u Hrvatskoj vidi: Stjepan BALOBAN, Vladimir DUGALIĆ, “Neke oznake solidarnosti u katoličkoj socijalnoj misli u Hrvatskoj od 1900. do 1945.”, *Bogoslovska smotra*, 74/2004., br. 2, 493-538.

¹¹¹ Ono što je na filozofskom planu bio univerzalizam, na idejno-političkom planu bila je Spannova ideja “stališke države” (njem. *Ständestaat*) kao poseban oblik korporativnog modela države. Iako su Spanнове ideje imale mnogo sljedbenika među austrijskim konzervativcima i pan-njemačkim nacionalistima, one nikad u cijelosti nisu bile provedene u djelo. Ironično, iako i sam pan-njemački nacionalist i pristaša NSDAP, Spann je nakon *Anschlusa* lustriran iz javnog života, a jedno vrijeme proveo je i u zatočeništvu u sabirnom logoru. Pregled osnovnih postavki univerzalizma s osvrtom na njegove filozofske implikacije iz perspektive Spannova suvremenika je dostupan u: Barth LANDHEER, “Othmar Spann’s Social Theories”, *Journal of Political Economy*, 39/1931., br. 2, 239-248.

¹¹² Ivan ORŠANIĆ, “Psihologija kapitalizma”, HS, god. II., svibanj-lipanj 1934., br. 5-6, 195-196.

“hipertrofiji i apsolutizmu socijalnog načela”.¹¹³ Zagovornici solidarizma, kojima je pripadao i Eugen Sladović, vjerovali su da “razvitak Europe u skoroj budućnosti ne će uslijediti u pravcu isključivo kolektivizma (potpune socijalizacije) i potiskivanja individuum, ali se ne će održati ni grubi egoistički individualizam, koji niječe i ruši zajednicu.” Umjesto toga, za njih “rješenje pomenutog problema mora rezultirati u obnovljenoj ideji zajednice, u kojoj će se provesti zdrava nastojanja i ideje kolektivizma (socijalizma), ali podjednako sačuvati i individualitet pojedinca, dokle god to ne smeta pomenutoj ideji.”¹¹⁴ Jednak otklon od individualizma i kolektivizma vidljiv je i kod mlađeg naraštaja hrvatskih nacionalista. Franjo Nevistić u *Almanahu hrvatskih sveučilištaraca* 1938. tvrdi da je liberalna demokracija previše isticala “individualni momenat na štetu društva”, dok je komunizam previše isticao “misao socijalnosti, kolektivizacije, vezanosti o društvo, u kojoj ličnost potpuno iščezava”. Nasuprot njima, smatra Nevistić, fašizam je u teoriji pozitivniji, no u praksi “svojom težnjom za socijalnim unitarizmom i totalitarizmom, pa svojim nekim supsidijarnim rekvizitima, koji nikako ne ulaze u pravi pojam fašizma, ali se uza nj redovno pojavljuju (militarizam, ekspanzivnost itd.) prijeti opasnošću da prekorači granice svoga socijalnog poziva na štetu lične slobode, koja je prvi preduvjet ljudske sreće uopće.”¹¹⁵ Nevistić vjeruje da je potrebno ostvarenje “unutarnje organske harmonije”, odnosno da svi dijelovi naroda “moraju biti njegovani, brižljivo i s jednakom ljubavlju, ako se hoće izbjeći poremećaje.”¹¹⁶

Organicističkoj teoriji posebnu je pozornost na stranicama *Hrvatske smotre* u veljači 1941. posvetio Felix Niedzielski, tadašnji vođa Velikog križarskog bratstva, a kasnije upravni zapovjednik Ustaške mladeži. Vodeći se teorijom njemačkog sociologa Ferdinanda Tönniesa, Niedzielski razlikuje zajednicu (njem. *Gemeinschaft*) kao “biološko-organsku” strukturu i društvo (njem. *Gesellschaft*) kao “fizično-mehaničku” strukturu. Po njegovom uvjerenju, organicistički pogled na društvo je nadmoćan nad mehanicističkim jer potonji ne može objasniti ni jednostavnije fiziološke procese kod mikroorganizama, a pogotovo ne složenije društvene procese kod ljudi, gdje se u obzir moraju uzeti i čimbenici kao što su razum i slobodna volja. Osim toga, organsko shvaćanje društva je prirodno, a u povijesnim razdobljima koje obilježava dekadencija ljudi su skloniji njegovom odbacivanju i prihvatanju mehanicističkog shvaćanja. Za Niedzielskog, to objašnjava raširenost

¹¹³ Milan IVŠIĆ, *Problemi suvremenog života: socijalni eseji*, Matica hrvatska, Zagreb 1937., 202-203.

¹¹⁴ Eugen SLADOVIĆ, “Individuum i zajednica”, II. dio, HS, god. V., listopad 1937., br. 10, 594.

¹¹⁵ Franjo NEVISTIĆ, “Naša kulturna orijentacija”, *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Sveučilišni pododbor Matice hrvatske, Zagreb 1938., 90.

¹¹⁶ *Isto*, 73.

mehanicističkog pogleda u suvremenom svijetu, koje je zapravo “simptom rasapa, izumiranja i konačne smrti samog društva”.¹¹⁷ Baš zbog toga, tvrdi on, “s čvrstom željom da se hrvatski narod uklopi u novi poredak, koji je na pomolu, mi prihvaćamo organsko shvaćanje društva u uvjerenju, da se jedino u organskoj povezanosti svih društvenih staleža može postići moralni preporod, kulturni razvoj i ekonomski napredak.”¹¹⁸

Devet mjeseci kasnije, sada kao dužnosnik u novoj hrvatskoj državi, Niedzielski se u još jednom članku u *Hrvatskoj smotri* pozabavio sličnom tematikom. Analizirajući odnos pojedinca i zajednice, on naglašava da je “važno držati se zlatne sredine: osoba se ne smije utopiti u zajednici, a pretjeranim naglašavanjem osobe ne smije se zapasti u atomističko-individualističko shvaćanje društva.” Niedzielski nastoji pomiriti pojedinca i zajednicu, pa ističe da “sa zajednicom stoji svaki pojedinac čovjek u duhovnoj i moralnoj povezanosti, od koje se ne može ustegnuti. Individualna osoba nije samo za sebe i pred vlastitom savješću odgovorna svome Stvoritelju, nego također kao član socijalnih tvorevina nosi suodgovornost za društveno zbivanje.” No, isto tako on otvoreno kritizira Spanna, za čije stajalište smatra da je “ponešto natrunjeno neispravnim i za pojedinca opasnim precjenjivanjem zajednice.”¹¹⁹ Na tragu Ivšića i Sladovića, Niedzielski zato kao srednji put između pretjeranog isticanja zajednice i pretjeranog isticanja pojedinca zagovara katolički solidarizam.¹²⁰

Spannovu je univerzalističku filozofiju iz kršćanske perspektive kritizirao i Julije Makanec, no za razliku od većine hrvatskih nacionalističkih intelektualaca on nije prihvaćao ni organicističku ideju. U svojoj filozofiji države iz 1939. Makanec je zapisao: “Mi se ne možemo složiti s gledištem ekstremnog univerzalizma, po kojemu u pojedincu treba gledati samo puko sredstvo cjeline i ništa više. Svakako je istina, da interes cjeline preteže nad interesom pojedinca, i da pojedinac mora prinositi žrtve cjelini, koja na kraju krajeva i njega samog štiti i održava, ali se vlasti kolektiva nad pojedincem moraju postaviti neke granice. (...) U činjenici, da je pojedinac čovjek, sadržan je i postulat, da se u njemu ne smije gledati samo puko sredstvo. I baš zato se ne može prihvatiti mišljenje, da u svakom pogledu postoji jednakost odnosa između stanice i organizma s jedne te pojedinca i države s druge strane.”¹²¹ Vodeći se kršćanskim načelima, Makanec naglašava vrijednost

¹¹⁷ Felix NIEDZIELSKI, “Organsko i mehaničko shvaćanje društva”, HS, god. IX., veljača 1941., br. 2, 57-61.

¹¹⁸ *Isto*, 65.

¹¹⁹ Felix NIEDZIELSKI, “Odnos pojedinca i zajednice”, HS, god. IX., studeni 1941., br. 11, 563.

¹²⁰ *Isto*, 566.

¹²¹ Julije MAKANEC, *O podrijetlu i smislu države: Uvod u noviju filozofiju države*, Matica hrvatska, Zagreb

čovjeka kao osobe, njegovo ljudsko dostojanstvo i ograničenja koja se cjelini moraju nametnuti u njezinoj vlasti nad pojedincem.¹²²

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. ustaška je vizija društva, naravno, i dalje u bitnome bila određena organicističkim idejama. Iako je solidaristička inačica organicizma ostala prisutna na stranicama ustaškog tiska (kao što, primjerice, pokazuje prethodno citirani članak F. Niedzielskoga iz studenoga 1941.), u službenoj su političkoj komunikaciji bili vidljiviji nacional-socijalistički utjecaji. Stariju starčevićansku liberalnu ideju Hrvata kao *političkog naroda* zamijenila je ideja hrvatske *narodne zajednice*, koja je izravno preuzeta iz ideologije njemačkog nacional-socijalizma.¹²³ Narodna zajednica shvaćana je kao “sudbinska zajednica pojedinaca u koju pojedinac, kao i u obitelj, ulazi radjanjem, bez vlastitog odlučivanja dakle kod toga, da bi s njom ostao nerazrješivo i sudbinski povezan do smrti, pa čak i onda, kada to i ne bi želio.”¹²⁴ Politički poticaj afirmaciji te ideje u ustaškom diskursu došao je s najviše razine već u prvim mjesecima postojanja hrvatske države, kada je u govoru predstavnicima Hrvatskog zadružnog vijeća Ante Pavelić rekao: “Danas, kad smo mi, hrvatski narod, pristupili, prišli novijim idejama, a odbacili ideje individualističke i demokratske, čitav narod postaje jedna obitelj, ono što danas Niemci kažu: Volksgemeinschaft. Pojedinci, pojedine osobe, pojedini ljudi, prestaju vriediti, osim ukoliko su oni članovi narodne zajednice. Ne može više biti t. zv. individualista, ne može biti da probitci pojedinaca, kao takvoga, stoje nad obćenitošću, ne može biti da država kao najsavršeniji oblik narodne zajednice služi dobru i probitcima pojedinaca, nego ima sve biti usredotočeno na to, da služi obćenitosti zajednice.”¹²⁵ Kako je vidljivo u spisima Vilka Riegera, i ideja narodne zajednice razumijevana je kao “srednji put između individualizma i kolektivizma”, no u novim se okolnostima političkim izrazom tog trećeg puta nije više smatrao (katolički) solidarizam nego (hrvatski) socijalizam kao poredak “u kojem se ostvaruje dobro cjeline”.¹²⁶

Ustaški, kao i uopće hrvatski nacionalistički intelektualci, dakle, već su 1930-ih odbacili liberalna shvaćanja društva koja su prevladavala među starijim pravaškim

1939., 82.

¹²² Isto, 83.

¹²³ O velikom značaju ideje narodne zajednice (njem. *Volksgemeinschaft*) u socijalnoj politici i propagandi u Hitlerovoj Njemačkoj, vidi: David WELCH, “Nazi Propaganda and the *Volksgemeinschaft*: Constructing a People’s Community”, *Journal of Contemporary History*, 39/2004., br. 2, 213-238.

¹²⁴ L. PULJIZ, “Pojedinac, stalež i zajednica”, *NZ*, god. I., 1. prosinca 1944., br. 10, 2.

¹²⁵ Navedeno prema I. BOGDAN (pr.), *Dr. Ante Pavelić riješio je hrvatsko pitanje*, 43.

¹²⁶ V. RIEGER, *Uvod u društvenu politiku*, Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1943., 107.

naraštajem. Liberalni individualizam već je u to vrijeme među hrvatskim nacionalistima svoje mjesto ustupio organicističkim idejama, i to konkretno onima koje su izvorište imale u ideologiji katoličkog solidarizma. Radikalna organicistička teorija Othmara Spanna, koju je on razradio u svojoj filozofiji univerzalizma, očigledno je imala odjeka i u hrvatskim intelektualnim krugovima, ali je u nacionalističkoj periodici redovno odbacivana. Nakon 1941. organicistički je pogled na društvo bio vezivan uz ideju narodne zajednice po uzoru na nacional-socijalističku ideologiju.

7. 2. Klasa, stalež, narodna zajednica

Ustaški je pogled na problematiku podjele rada u kapitalističkom društvu i društvenu stratifikaciju koja je iz toga slijedila također bio od velike važnosti za izgradnju stavova o pojedinim socijalnim pitanjima. Ključan je u tom kontekstu bio ustaški odnos prema klasnoj teoriji, prema tzv. “stališkoj ideji” i prema ideji narodne zajednice.

U marksističkoj klasnoj teoriji, društvo je podijeljeno na dvije velike klase s obzirom na materijalni status. Buržoaziju čini manjinska društvena skupina, koja posjeduje sredstva za proizvodnju, dok proletarijat čine oni koji žive od prodaje svojega rada kapitalistima, odnosno buržoaziji.¹²⁷ Hrvatski nacionalistički intelektualci nisu nijekali stvarno postojeću podjelu rada i klasnu podjelu, a pojavu klasnog identiteta smatrali su razumljivom posljedicom položaja radništva u kapitalističkom sustavu. Primjerice, Božidar Stari je 1934. na stranicama *Hrvatske smotre* tumačio da je oblikovanje klasnog identiteta posljedica industrijalizacije i tehnološkog razvitka, a da je to logično dovelo do organiziranja radnika u sindikate “u svrhu što uspješnijeg otpora protiv iskorištavanja sa strane poslodavčeve”.¹²⁸ Slično tome, Rudolf Hraščanec smatrao je da je “klasna borba u kapitalističkom društvu izazvana neuravnoteženim društvenim i gospodarskim odnosima između nosioca rada i kapitala”.¹²⁹

No, to istodobno nije značilo i prihvaćanje klasne teorije i politike. Hrvatski nacionalisti odbacivali su jednako i stari nacionalizam “koji se pod krinkom borbe za narodna prava borio za klasne interese feudalaca”, kao i “klasni socijalizam” te su vjerovali

¹²⁷ Rohit LEKHI, “Class, abstract”, *Routledge Encyclopedia of International Political Economy*, Routledge, London – New York 2001., 160-161.

¹²⁸ Božidar STARI, “Sindikalističko-korporativni sistem Italije”, HS, god. II., siječanj 1934., br. 1, 69.

¹²⁹ Rudolf HRAŠČANEC, “O temeljitom uklanjanju klasne borbe”, *Rad i društvo*, god. II. (I.), rujan 1941., br. 9 (5), 337.

da je “nacionalni interes preči i viši od klasnoga”.¹³⁰ Jedan je anonimni autor u časopisu *Rad i društvo* 1941. objašnjavao da je klasna borba kao posljedica maćehinskog odnosa (liberalne) države prema radništvu opasna po naciju jer za ishod ima slabljenje nacionalnog identiteta.¹³¹ Osim toga, tvrdi on, “klasa ne stoji ni u kakvoj funkcionalnoj vezi sa cjelinom već nalazi svoj *raison d’être* u egoističnoj odvojenosti i borbi protiv drugih klasa ili društvenih grupa.” Nasuprot marksizma i liberalizma, koji su vodili klasnu politiku, novi bi društveni poredak trebao “sprovести u život i novu socijalnu organizaciju nacije u kojoj će međusobni odnosi društvenih grupa biti izgrađeni organski, a ne mehanički te rukovođeni pozitivnim osebinama nacionalne elite u njenim hijerarhičnim gradacijama.”¹³² Organsko načelo, dakle, kao što se pokazalo ključnim u određivanju odnosa između pojedinca i društva, bilo je jednako važno i pri određivanju odnosa između različitih društvenih skupina.

Zagovarajući organske odnose u društvu, hrvatski su nacionalisti pred očima imali društvo podijeljeno na staleže kao njegove funkcionalne dijelove. Razlikujući klasu od staleža, Juraj Ščetinec¹³³ napominje da “klasama nazivamo one socijalne skupine, koje se formiraju s obzirom na razlike u posjedu kapitala i dohotku te na stav pojedinca, koji oni zauzimaju u vezi s tim razlikama, prema gospodarskom stanju i društvenom poretku.”¹³⁴ S druge strane, stalež je “zajednica svih onih koji vrše jednaku ili sličnu gospodarsku ili društvenu funkciju društvenog života (zvanje) te su tom svojom djelatnošću međusobno unutrašnje povezani.”¹³⁵ Temelj klasne podjele je “suprotnost materijalnih interesa dviju skupina koje djeluju u istom zvanju”, objašnjava Ščetinec, dok je kod staleža to “funkcijsko jedinstvo svih onih koji djeluju u istom zvanju”.¹³⁶ U toj je podjeli, prema ustaškim autorima, klasa predstavljena kao umjetna tvorevina razvijena u okviru liberalnog kapitalizma, odnosno “anorganska podjela ljudi s obzirom na bogatstvo i siromaštvo”

¹³⁰ D. T., “Socijalna orijentacija nacionalizma”, HS, god. II., siječanj 1934., br. 1, 68.

¹³¹ Xenos [Mirko Kus-Nikolajev?], “Hijerarhija i društveni red”, II. dio, *Rad i društvo*, god. II. (I.), studeni-prosinac 1941., br. 11-12 (7-8), 458.

¹³² *Isto*, 460.

¹³³ Dr. Juraj Ščetinec (1898.–1939.), pravnik i društveni teoretičar. Studirao je pravo u Zagrebu, a društvene znanosti i ekonomiju u Parizu i Münchenu. Radio je kao odvjetnik, sudac, pravni referent u zagrebačkoj Radničkoj komori. Od 1931. do smrti predavao je sociologiju i socijalnu politiku na Ekonomskoj i komercijalnoj visokoj školi (EKVŠ) u Zagrebu, gdje je kratko obavljao i dužnost dekana. (Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, “Koprivničanac dr. Juraj Ščetinec, socijalni pisac (1898.–1939.)”, *Podravski zbornik*, 28/2002., 161-175.) Tijekom 1930-ih Ščetinec je objavio nekoliko zapaženih studija o korporativnim sustavima u Italiji, Austriji, Portugalu te o socijalnoj politici u Njemačkoj koje su tada predstavljale jedini ozbiljniji uvid u tu tematiku na hrvatskom jeziku.

¹³⁴ Juraj ŠČETINEC, *Korporativno uređenje države: s obzirom na novi austrijski ustav*, vlastita naklada, Zagreb 1935., 12.

¹³⁵ *Isto*, 13.

¹³⁶ *Isto*, 14.

(Makanec), dok je stalež prastara društvena tvorevina koja se oblikovala prirodno, organskim putem.¹³⁷

Za razliku od liberalne i marksističke društvene teorije, u kojoj pojedinac odnosno klasa posjeduju određenu vrijednost sami po sebi, ustaški intelektualci isticali su “društvenu funkciju” čovjeka unutar šireg društvenog organizma. Objašnjavajući na stranicama *Spremnosti* položaj čovjeka u novome, ustaškom poretku, fra Bonifacije Perović zapisao je: “Svaki funkcionalni organ, koji obavlja neku koristnu društvenu funkciju ima određeno mjesto u društvenom funkcionalnom organizmu. (...) Iza svakog čovjeka se nalazi profesionalna zajednica, a iza nje čitavo društvo. Tu se razvija svijest dužnosti i odgovornosti, jer čovjek više nije sam, atomiziran, nego član žive zajednice, u kojoj je on ukorijenjen.”¹³⁸ Možemo već nazrijeti razlog iz kojega se ustašama staleška podjela društva činila privlačnijom od klasne: za razliku od potonje, staleška podjela u svojoj biti sadrži ideju društvenog i nacionalnog jedinstva.

I, to je trenutak u kojemu stvar postaje složenija. Dok je oko odbacivanja klasne teorije te zastupanja organske vizije društva sa staležima kao njegovim funkcionalnim dijelovima postojao konsezus unutar ustaških krugova, nisu svi bili jednako skloni davanju prevelikog političkog značaja staležima.

Dio je hrvatskih nacionalista, osobito intelektualci starijega naraštaja, zagovarao tzv. “stališku ideju”, sintagmu iza koje se zapravo krio korporativizam u svojim različitim inačicama. Najistaknutiji teoretičar korporativizma u predratnoj Hrvatskoj bio je već spomenuti Juraj Šćetinec. Za Šćetinca, korporativizam je srednji put između kapitalizma i socijalizma, a njegova su osnovna načela: ravnopravnost rada i kapitala, klasna suradnja te posredovanje države u društvenim odnosima.¹³⁹ Njegov korporativizam je demokratski korporativizam, utemeljen na katoličkom socijalnom učenju, pa je shodno tome on upućivao i kritike fašističkoj korporativnoj praksi, za koju je smatrao da se “znatno udaljuje od opće korporativističke koncepcije zasnovane na organskom poimanju društva i etičkom shvaćanju ličnosti.” Osnovne razlike između *pravoga* korporativizma i fašističkoga korporativizma on je iznio u tri točke: (1) korporativizam zagovara samoupravu za staleške organizacije, dok fašizam podvrgava staleške organizacije državnoj vlasti, (2) cilj staleških

¹³⁷ Eugen SLADOVIĆ, “Ideja stališke organizacije”, *Ustaški godišnjak 1943.*, Glavni ustaški stan, Zagreb 1942., 255.; D. CEROVAC, “Novo društveno uređenje Nezavisne Države Hrvatske”, 269.; Julije MAKANEC, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Ustaški nakladni zavod, Zagreb 1943., 186.

¹³⁸ Bonifacije PEROVIĆ, “Društvo – funkcionalno tijelo: Novi poredak znači funkcionalno uređenje naroda”, *Spremnost*, god. II., 11. travnja 1943., br. 59, 8.

¹³⁹ Juraj ŠĆETINEC, *Socijalna organizacija fašizma*, vlastita naklada, Zagreb 1935., 13.

organizacija treba biti ostvarenje društvenog jedinstva (nadilaženje klasne borbe), dok je u fašističkom korporativizmu to ostvarenje nacionalnog jedinstva, (3) korporativizam je moguć unutar demokratskoga okvira, a fašisti ga koriste za vezivanje svih društvenih i gospodarskih skupina uz svoju politiku.¹⁴⁰ Istih je stavova bio i njegov kolega Milan Ivšić, koji je 1937. ustvrdio da staleške organizacije uopće ne bi trebale biti državne nego da bi trebale imati autonomiju kao u prošlosti.¹⁴¹

Zbog razumljivih razloga takve političke zahtjeve nije bilo moguće javno artikulirati nakon 1941., od kada se zagovaranje “stališke ideje” u javnom diskursu zapravo svodi na zagovaranje fašističkog korporativnog modela. Primjerice, Franjo Nevistić, koji je tada studirao ustavno pravo, pravnu filozofiju i korporativno pravo u Rimu, u lipnju 1942. pisao je o utjecajima talijanskog korporativizma na hrvatski staleški sustav, zagovarajući postojanje staleških organizacija kao korporacija s javnopravnim statusom te uspostavu staleškog parlamenta.¹⁴² Eugen Sladović, koji se i prije 1941. pozitivno osvrtao na fašističke korporativne reforme, smatrao je da staleške organizacije u Hrvatskoj treba ustrojiti po “načelu nadzirane samouprave” te im dati pravo zakonske inicijative. Tako bi staleži postali “organi preko kojih [država] može voditi sva životna područja naroda”.¹⁴³

No, puno popularniji socijalni model od korporativizma među ustaškim intelektualcima u NDH bio je “hrvatski socializam”. Spor između zagovornika korporativizma i hrvatskog socijalizma proizlazio je iz različitih pogleda na odnos staleža prema državi i narodnoj zajednici. Dok su ustaški krugovi skloniji korporativizmu smatrali da bi staleške organizacije trebale imati određenu razinu autonomije i utjecaja na državnu socijalnu politiku, zagovornici socijalizma s hrvatskim predznakom su se tome oštro protivili i zagovarali prvenstvo narodne zajednice.

Primjerice, iako je prihvaćao stalešku podjelu, Vilko Rieger¹⁴⁴ smatrao je pogrešnim

¹⁴⁰ Isto, 16-17.

¹⁴¹ M. IVŠIĆ, *Problemi suvremenog života*, 39.

¹⁴² Franjo NEVISTIĆ, “Stališka misao i korporativizam”, *Spremnost*, god. I., 28. lipnja 1942., br. 18, 8.

¹⁴³ Eugen SLADOVIĆ, “Ideja stališke organizacije”, *Ustaški godišnjak 1943.*, Glavni ustaški stan, Zagreb 1942., 258-259.

¹⁴⁴ Vilko Rieger (Zagreb, 1911. – Greenwood, SAD, 1998.) završio je studij ekonomije na EKVŠ u Zagrebu 1937., a dvije godine poslije doktorirao je na Visokoj školi za ekonomske znanosti u Berlinu. Tijekom studija u Berlinu priključio se tamošnjoj ustaškoj skupini. Nakon uspostave NDH postaje savjetnik hrvatskog poslanstva u Bratislavi, a od listopada 1941. do veljače 1944. je pročelnik Državnog izvještajnog i promičbenog ureda pri Predsjedništvu Vlade. Od tada pa do kraja rata je na položaju pročelnika Političkog odjela Ministarstva vanjskih poslova. Osim toga, 1940-ih je predavao na Katedri za zadugarstvo EKVŠ. Autor je velikog broja knjiga i članaka o socijalnoj politici, a posebno se istakao zagovarajući zadugarstvo. U svibnju 1945. odlazi u Austriju, a od tamo emigrira u SAD, gdje umire u dubokoj starosti. (S. R., “RIEGER, Vilko”, *Tko je tko u NDH*, 346.)

“kad bi se uzgajao neki posebni stališki duh, koji bi bio na štetu narodne zajednice i kad bi se pojam stališa učinio autonomnim”. On je oštro protiv pokušaja da se u Hrvatsku uvede tzv. “stališka država” kakvu je zastupao Othmar Spann, pa nasuprot Spannovoj ideji staleške autonomije smatra da država “kao organ narodne zajednice, a ne kao ustanova, koja je sama sebi svrhom, određuje stališima (t.j. zvanjima) funkcije i zadaće, koje oni imaju izvršavati u duhu njezinih smjernica”.¹⁴⁵ Državni savezničar Aleksandar Seitz u kritici “stališke ideje” otišao je korak dalje, izjednačavajući klasnu i stalešku koncepciju kao utjelovljenje “načela materialističkog poredka” i proizvod liberalnog doba. Seitz u obje koncepcije vidi svojevrsni ekonomski redukcionizam izgrađen na zabludi da je moguće da se “mnogostranost ljudskog bića dovede u sklad s jednostranošću – gospodarske djelatnosti”.¹⁴⁶ Zato on ističe da politički cilj Ustaškog pokreta kako ga je postavio Pavelić “nije u ostvarenju nekog stališkog poredka, već u izgradnji istinske narodne zajednice, koja nije pociepana na klase i stališe.”¹⁴⁷ U tom smislu, ideja narodne zajednice nije shvaćana isključivo kao suprotnost individualizmu, kao što sam pokazao u prethodnom poglavlju, nego i kao suprotnost bilo kakvim oblicima društvenog partikularizma, koji su smatrani prijetnjom jedinstvu hrvatskoga naroda.

7. 3. O selu i seljaštvu

Selo je imalo razmjerno velik prostor u ustaškoj ideologiji još od njezinih početaka. Seljaštvo je činilo ogromnu većinu hrvatskog pučanstva, a bilo je brojno i u redovima Ustaškog pokreta. Osim što je bilo demografska činjenica koju se nije moglo ignorirati, seljaštvo je kroz HSS bilo i važan politički čimbenik. Sve to značilo je da je Ustaški pokret morao imati izgrađen stav o položaju sela i seljaštva u Hrvatskoj.

Već u ustaškim *Načelima* iz 1933. u 13. točki istaknuto je da “seljaštvo nije samo temelj i izvor svakog života, nego [da] ono i samo po sebi sačinjava hrvatski narod, te je kao takovo nosioc i vršioc svake državne vlasti u hrvatskoj državi.” U istome je dokumentu u 15. točki navedeno i da je “gospodarska snaga [hrvatskoga naroda] u seljačkom

¹⁴⁵ V. RIEGER, *Uvod u društvenu politiku*, 73. Iako je to danas nemoguće potvrditi, Riegerova usputna kritika Spannove zamisli o “staleškoj državi” vjerojatno je bila nadahnuta kritikama koje su Spannovoj teoriji upućivane od strane nacional-socijalističkih političkih teoretičara nakon 1933., s kojima dijeli velike sličnosti. Vidi: Samuel ROSENBERG, “Three Concepts in Nazi Political Theory”, *Science & Society*, god. 1/1937., br. 2, 229-230.

¹⁴⁶ A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, 286-288.

¹⁴⁷ *Isto*, 283.

gospodarstvu, zadružnom životu i prirodnom bogatstvu hrvatske zemlje.”¹⁴⁸ Selo je bilo središnja tema u književnom djelovanju Mile Budaka, jednog od glavnih ustaških ideologa. Budak je u zbirci pripovjetki *Opanci dida Vidurine* (1933.) i romanu *Ognjište* (1938.) problematizirao odnos sela i grada, kao i razorne posljedice koje prodor industrijalizacije i modernih vrijednosti u Hrvatsku ostavljaju na hrvatskom selu.¹⁴⁹

Hrvatski nacionalistički intelektualci selo su obično vidjeli kao konzervativnu i nacionalističku sredinu nasuprot grada, u kojem prevladavaju liberalizam i kozmopolitizam. Tako je Filip Lukas, predsjednik Matice hrvatske i vodeći nacionalistički intelektualac tog doba, smatrao da se u gradu “stvaraju gomile, koje se često udaljuju od svoje narodne zajednice, primajući međunarodne ideje i običaje, i gube korijen u narodu”, pa da je zato “narod bez seljaštva narod bez budućnosti.”¹⁵⁰ Vilko Rieger vjerovao je da je “selo po svojoj kulturi (iako ne po civilizaciji) sigurno superiornije nad gradom, a napose nad proletarijatom, jer je tu izvor prave narodne kulture, jer se tu nalazi onaj seljački narod, koji najbolje čuva tradicije i ideale narodnoga života.”¹⁵¹ Pokušavajući objasniti korijene seljačkog nacionalizma nasuprot proleterskom internacionalizmu u gradu Rieger je zapisao: “Vlasništvo zemlje mijenja sasvim čovjekovu duševnost. On drukčije osjeća nego proleter, koji ništa nema. Seljak je vlasnik jednog dijela “domovine”, on za tu domovinu mnogo više osjeća nego li “proleter”. Pripadnost grudi zemlje veže ga uz ostale članove naroda; on osjeća solidarnost, koja je toliko razvijena u seljačkom shvaćanju.”¹⁵² Oko teme odnosa sela i grada, sa svojstvenim idealiziranjem sela kao nacionalističke i konzervativne utopije, 1930-ih se razvio i čitav književni žanr, koji je zasigurno pomogao u širenju takvih ideja izvan uskog kruga nacionalističke inteligencije.¹⁵³

No, iako su isticali važnost seljaštva, ustaše i hrvatski nacionalisti općenito nisu bili skloni prihvaćanju Radićeve ideje “seljaštva kao naroda”. Već u ustaškom načelu o seljaštvu krije se svojevrtni *disclaimer*: “I kraj toga svi stališi hrvatskog naroda sačinjavaju jednu narodnu cjelinu, budući i ostali stališi u hrvatskom narodu, koji su članovi pripadnici

¹⁴⁸ Načela su citirana prema M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 126-127.

¹⁴⁹ Mile BUDAK, *Opanci dida Vidurine: ličke novele*, Matica hrvatska, Zagreb 1933.; Mile BUDAK, *Ognjište: roman iz ličkoga seljačkog života*, knjige 1-4, Matica hrvatska, Zagreb 1938.

¹⁵⁰ Filip LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost: Zakoni zemlje-krvi-duha: Eseji i članci III: Ličnosti – stvaranja – pokreti*, Matica Hrvatska, Zagreb 1944., 55.

¹⁵¹ Vilko RIEGER, “Hegemonija proletarijata i seljački stalež”, HS, god. II., siječanj 1934., br. 1, 39.

¹⁵² Vilko RIEGER, *Održanje seljačkog gospodarstva*, Matica hrvatska, Zagreb 1940., 91.

¹⁵³ Kratki osvrt na književnost “povratka na selo” objavio je Ivo Balentović u *Hrvatskoj smotri*: Ivo BALETOVIĆ, “Vraćanje selu”, HS, god. III., srpanj 1935., br. 7, 345-347. Za detaljniji pregled nacionalističke literature o odnosu sela i grada, vidi: Rory YEOMANS, “Urban Visions and Rural Utopias: Literature and the Building of Nationalist Consensus in Croatia, 1924-1945”, *Ethnologia Balkanica*, 10/2006., 109-140.

hrvatske krvi, imaju ne samo svoj korjen i podrijetlo nego i trajnu obiteljsku vezu sa selom i zemljom.” Središnji položaj seljaštva u hrvatskom nacionalnom korpusu, u tom smislu, nije mogao značiti i njegovo prvenstvo u odnosu na ostale društvene skupine, već ih je sve ujedinjavalo zajedničko etničko podrijetlo.

Oko tog pitanja u drugoj polovici 1930-ih izbio je sukob između HSS-a i hrvatskih nacionalista. Ugledni nacionalistički i katolički intelektualac Avelin Čepulić u *Hrvatskoj smotri* kritizirao je ono što je vidio kao pretjerivanje HSS-ovaca u potrazi za autohtonom kulturom na selu. “Konservativni elemenat kulture (seljaštvo) i progresivni elemenat kulture (građanstvo) su oboji potrebni za razvoj narodne kulture”, vjerovao je Čepulić.¹⁵⁴ Filip Lukas u govoru u veljači 1937. povodom 41. obljetnice Starčevićeve smrti oštro se usprotivio shvaćanju “seljaštva kao naroda” i isključivanju drugih staleža iz nacionalnog korpusa, ukazujući na povezanost i međuovisnost svih staleža u okviru hrvatskog naroda. Lukas je svjestan razlika između sela i grada, ali razvija posebnu teoriju po kojoj i seljaci i građani-intelektualci imaju svoj važan položaj u narodu: “U seljačkoj psihi očituju se jače praiskonske težnje uztrajnosti i konzervatizma, s kojima je narod ukorienjen u svojoj zemlji i u svojim običajima, dok se u gradu nalazi drugi narodni pol, pol idealizma, kojim građanin intelektualac razbija prividne oblike sadašnjice i hoće i nastoji da izgradi nešto novo. Ali, kad se pomisli, da idealizam u svojoj osnovici nije samo čisto kroćenje napried, već i traženje izgubljenih ideala, to se na neki način te čežnje iz prošlosti samo u budućnosti projektiraju. (...) Po tom se vidi, da su zapravo te osobine seoskog i gradskog čovjeka samo izraz za dvie strane istoga narodnog bića. Proglasiti seljake za narod znači kidati etnobiološku i duhovnu zajedničku osnovicu, znači ciepati jedinstven narod.”¹⁵⁵

Dok su HSS-ovci isticali postojanje “jaza” između seljaštva i gradskih staleža, hrvatski nacionalisti smatrali su da ga je potrebno premostiti i zbližiti selo i grad oko zajedničkog nacionalnog cilja.¹⁵⁶ Nasuprot Radićeve “seljačke ideologije”, oni su zagovarali organski nacionalizam koji je sve staleže vidio kao organe jedinstvenog nacionalnog organizma. Nitko to nije bolje artikulirao nego opet sam Lukas u govoru na godišnjoj skupštini Matice hrvatske u prosincu 1940. godine: “[N]iti je narodni duh monopol jednoga staleža, već su njime jednako prožeti svi članovi naroda, bez obzira na to, kojemu staležu oni pripadaju. Isto tako i rasne osobine narodnih članova nisu ograničene na jedan stalež, već po etnobiološkom nasljedstvu krvno srodstvo obuhvaća sve narodne staleže jednako. (...)”

¹⁵⁴ Avelin ČEPULIĆ, “Nacionalna ideja i hrvatski seljački pokret”, HS, god. IV., siječanj 1936., br. 1, 16.

¹⁵⁵ F. LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost*, 50-52.

¹⁵⁶ Kamilo KRIŽANIĆ, “Selo i grad”, HS, god. II., studeni-prosinac 1934., br. 11-12, 403.

Staleži vrše samo različite funkcije za ostvarenje zadataka cjeline, a kako se njihov rad upodpunjuje i jedan drugoga pomaže, to su oni upravo najbolji dokaz za duhovno narodno jedinstvo. (...) Staleži se s pravom mogu uporediti s granama na stablu, koje sve zajedno tvore jedan organizam i hrane se istim sokovima, i u njima se odražuje zajednički život cjeline.”¹⁵⁷ Uz kritiku Mačekove spremnosti za pregovore i postizanje sporazuma s Beogradom, suprotstavljeni pogledi na seljačko pitanje bili su glavni katalizator izdvajanja hrvatskog nacionalističkog pokreta iz šireg hrvatskog bloka koji se u drugoj polovici 1930-ih oblikovao oko Mačekove HSS.

Nakon uspostave NDH, pogledi Ustaškog pokreta i hrvatskih nacionalista na seljačko pitanje iz 1930-ih postali su dio službenog diskursa ustaške vlasti. U službenim publikacijama Ustaškog pokreta naglašavana je iznimna važnost seljaštva u okviru hrvatskog naroda. Primjerice, Daniel Crljen je tumačeći ustaška načela u propagandnom žaru zapisao da je seljak “izvor života svim narodnim slojevima, čuvar narodnog duha i državnosti.”¹⁵⁸ Često je isticano seljačko podrijetlo poglavnika Ante Pavelića¹⁵⁹, a ustaška propaganda trudila se ukazati na poboljšani položaj seljaštva u novoj hrvatskoj državi.¹⁶⁰ U ustaškoj periodici pojavljivale su se čak ideje o kodifikaciji seljačkog običajnog prava, koje bi u novoj državi zamijenilo građanski zakonik kad su u pitanju imovinsko-pravni odnosi na selu.¹⁶¹

Na oblikovanje ustaškog diskursa o seljaštvu sigurno su u određenoj mjeri utjecali praktično-politički razlozi: namjera da se socijalna baza Ustaškog pokreta proširi izvan studentskih i građanskih krugova na brojno seljaštvo (prije 1941.), odnosno da se osigura potpora seljaštva za novu ustašku vlast i privoli stranačku infrastrukturu bivše HSS da se priključi Ustaškom pokretu (od 1941.). S druge strane, ne treba podcijeniti činjenicu da velika većina ustaških ideologa zaista jest bila seljačkog podrijetla, pa nije nimalo čudno da su rješenje za moralnu i gospodarsku krizu 1930-ih poput brojnih svojih sunarodnjaka vidjeli u idealizaciji ruralne civilizacije s tradicionalnim vrijednostima i stabilnim zadružnim gospodarstvom koje je ona sa sobom nosila.

¹⁵⁷ F. LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost*, 182. Ubrzo nakon te skupštine, vlasti Banovine Hrvatske uvele su komesarijat u Maticu hrvatsku.

¹⁵⁸ Daniel CRLJEN (pr.), *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942., 69.

¹⁵⁹ Ivo BOGDAN (pr.), *Dr. Ante Pavelić riješio je hrvatsko pitanje*, Naklada Europa, Zagreb 1942., 4.

¹⁶⁰ Franjo BUBANIĆ, *Seljaštvo i Ustaški pokret*, Naklada Glavnog ustaškog stana, Zagreb 1942., 66-68. Bubanić posebno ističe početak provedbe agrarne reforme u NDH i postavljanje seljaka na odgovorne političke položaje u ustaškoj vlasti.

¹⁶¹ Milan IVŠIĆ, “Najsavršenija radna zajednica”, *Spremnost*, god. III., 16. siečnja 1944., br. 99, 6.

7. 4. O radu i radništvu

Ljudski rad u ustaškoj ideologiji nije problematiziran kao posebna tema prije 1941. godine. Tek nakon uspostave NDH radu i radništvu posvećena je značajnija pozornost. U izmijenjenoj i dopunjenoj inačici ustaških *Načela* iz 1941. o radu progovara i čitava jedna točka. Nova 14. točka tako glasi: “Temelj svake vrijednosti jest samo rad, a temelj svakog prava jest dužnost. Stoga u hrvatskoj državi rad označuje stupanj vrijednosti svakoga pojedinca i ima predstavljati temelj cjelokupnosti narodnog blagostanja.”¹⁶² Formulacija da se vrijednost temelji samo na radu je osnovna postavka tzv. radne teorije vrijednosti, koju su zagovarali rani liberalni mislioci poput Adama Smitha i Davida Ricarda, a kasnije je preko Karla Marxa postala bitan dio marksističke kritike kapitalističkih odnosa.¹⁶³

Osim toga, središnje značenje radu očito nije pridavano samo u kontekstu oblikovanja ekonomske vrijednosti, nego i pri vrjednovanju uloge pojedinca u zajednici, što upućuje na producerističke motive nalik onima talijanskog fašizma i njemačkog nacional-socijalizma. Tumačeći tu točku *Načela*, Crljen je još jasnije istaknuo produceristički stav: “Narod pak sačinjavaju seljaci i radnici, manuelni i intelektualni. Svi ostali su beskorisni, negativni, opasni trutovi, koje pozitivnom, stvaralačkom radu na vlastitu i općenarodnu korist treba makar i silom privesti.”¹⁶⁴ Na istom tragu i državni savezničar Aleksandar Seitz nastupio je u radijskom govoru u listopadu 1942. kada je rekao da “samo prema vrijednosti rada svakoga od nas određuje se njegovo mjesto u društvu, a ne na temelju imetka, rođenja, veza i slično. Svatko je dužan raditi prema svojim sposobnostima i mogućnostima i svatko ima pravo na nagradu i na rječ u državi samo u skladu sa svojim radom, s doprinosom koji daje za zajednicu i obće dobro.”¹⁶⁵ Oni koji ne rade – objasnio je u *Spremnosti* fra Bonifacije Perović, tadašnji voditelj Društvenog učilišta pri GSSDP-u – ne će moći biti uključeni u nijednu od staliških postrojbi, pa će time izgubiti ikakvu mogućnost sudjelovanja u političkom životu.¹⁶⁶ Kada su 1944. provedeni lokalni izbori u Zagrebu preko “sustava posavjetovanja” u stališkim postrojbama, i sam je ustaški poglavnik reafirmirao producerističko načelo u politici. Pavelić je u govoru u Radničkoj komori izjavio: “Htio sam da o tom izboru odluče oni, koji ne samo da u Zagrebu stanuju, nego tu i

¹⁶² D. CRLJEN (pr.), *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942., 8.

¹⁶³ Ian FRASER, “Labour theory of value”, *Routledge Encyclopedia of International Political Economy*, 898-899. Radna teorija vrijednosti kasnije je podvrgnuta kritici od različitih ekonomskih škola, a danas ju zagovaraju isključivo ortodoksni marksisti.

¹⁶⁴ D. CRLJEN (pr.), *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, 111.

¹⁶⁵ A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, 126.

¹⁶⁶ Dr. B. PEROVIĆ, “Novi pogledi u problem rada”, *Spremnost*, god. I., 12. srpnja 1942., br. 20, 8.

rade. Htio sam, da ne odlučuju oni, koji samo po zagrebačkim pločnicima šetaju, samo po zagrebačkim kavanama sjede, oni koji u Zagrebu igraju na hiljadarke po kavanama, oni koji u Zagrebu žive od 'šverca', nego oni, koji rade u tvornicama, u uredima i radionama.”¹⁶⁷

U ustaškom su tisku 1940-ih često upućivane kritike zastupnicima starijih, liberalnih pogleda na rad i radnika. Fra Bonifacije Perović smatrao je da je u liberalnom kapitalizmu “znanstvena organizacija rada imala zadaću, da svojim uspjesima poveća prihod rada, dok su radnici svedeni na jedan od elemenata te racionalizacije rada kao što su sirovina, strojevi i sl. Radnik s tog stajališta nije bio promatran kao živa duhovna, razumna osoba sa slobodnom voljom, čašću i vlastitim životnim ciljem, što je sve vrlo znatan činbenik čak i subjekt rada i njegova uspjeha, nego kao orudje složene radionice.”¹⁶⁸ Osim dehumanizacije radnika o kojoj piše Perović, ustaška je socijalna misao problematičnom vidjela i komodifikaciju rada u bivšem liberalnom sustavu. Vilko Rieger, primjerice, držao je da rad ne može biti roba te kritizirao kapitalizam zbog toga: “S onima, koji rade, postupalo se kao sa stvarima, tako da se drugim činbenicima proizvodnje pridavala veća vrijednost nego radu. U hierarhiji društvenih vrijednosti na prvo se mjesto stavljao kapital. I tako je mrtva stvar vladala nad živim čovjekom.”¹⁶⁹ Izvorišta suvremenih radno-pravnih odnosa utemeljenih na tržišnim načelima Eugen Sladović, sveučilišni profesor pravnih znanosti blizak ustašoj vlasti, tražio je u razdoblju nakon Francuske revolucije.¹⁷⁰

Središnji problem položaja radnika u liberalnom kapitalizmu bio je prema hrvatskim nacionalistima u tome što je u tom sustavu radnik bio isključen iz šire narodne zajednice. Bivši marksist i dugogodišnji sindikalni aktivist Milivoj Magdić slikovito je opisao položaj radnika u liberalizmu: “Za gradjanina, koji je živio u liberalnom vremenu predstavljao je radnik neko čudovište, koje je doduše postojalo i o kojem se moralo voditi računa, ali prema kojemu se je odnašao s rezervom, odnosno s nekim pritajenim strahom”. On smatra da je u to doba radnik bio “iskopčan iz narodne cjeline”, a “narod su predstavljali građani”. “[R]adnik je bio razkorjenjen. Radniku je bio udaren žig predgradja, on je bio izvan uljudbe, njemu se nije odavala čast.” Vjerojatno prisjećajući se svoje marksističke prošlosti, Magdić je zapisao i najpozitivnije riječi o marksizmu koje je moguće pronaći na stranicama

¹⁶⁷ “Nema nikakvih tajna u vođenju javnih poslova: Značaj govor Poglavnika prigodom izbora gradske uprave Zagreba”, NZ, god. I., 1. rujna 1944., br. 4, 2.

¹⁶⁸ Dr. B. PEROVIĆ, “Novi pogledi u problem rada”, *Spremnost*, god. I., 12. srpnja 1942., br. 20, 8.

¹⁶⁹ V. RIEGER, *Uvod u društvenu politiku*, 64.

¹⁷⁰ Eugen SLADOVIĆ, “Rad prema ideologiji triju suvremenih evropskih revolucija”, *Rad i društvo*, god. II., travanj-svibanj 1942., br. 4-5, 135.

nekog ustaškog tjednika: “U vremenu građanskog društva marksizam je predstavljao ventil, kroz koji se mogao javljati prosvjed protiv zlih posljedica tog i takvog društva.” No, ni on ne smatra da je marksizam alternativa liberalnom kapitalizmu, nego zagovara emancipaciju radnika kroz njihovu integraciju u narodnu zajednicu. Pritom radnik u Magdićevoj političkoj viziji nije tek običan pripadnik narodne zajednice, nego on kao nositelj političkog pokreta i kao neopterećen predrasudama prema drugim staležima, “može učiniti više, nego itko drugi na ubrzavanju revolucionarnog procesa društva”.¹⁷¹

I Franjo Nevistić vjerovao je poput Magdića da je upravo marginalizacija radništva u liberalnom sustavu jedan od uzroka društvene krize kroz koju je Europa prolazila, a posredno i uzrok Drugoga svjetskog rata. “Bieda u koju je radništvo palo, živući pod gotovo posvuda jednakim uvjetima suvremenog veleobrta – smatra Nevistić – stvorila je činjenične preduvjete za oblikovanje klasne ili razredne svijesti. Formalno priznanje obćeg građanstva u liberalnoj državi dovelo je do procesa raztvaranja mlade nacionalne misli. (...) Počela se stvarati klasna svijest, koja prekoračuje i čak nieće nacionalnu. Time su, u svom korieniu, bile ugrožene i liberalna i nacionalna država. To se najočitije očitovalo i ostvarilo u boljševičko-komunističkoj pojavi i pokretu.” Pravi odgovor na veliku društvenu krizu koju je proizveo liberalni sustav, prema Nevistiću, donose “nacionalno-socialni pokreti, koji žele misao punog materialnog građanstva za svakog osigurati izvan klase, a unutar nacije.”¹⁷²

Socijalno poslanje nacionalizma u obliku konačne integracije radništva u nacionalni projekt ustaška je vlast shvatila vrlo ozbiljno i radila na tome kroz cijelo vrijeme postojanja NDH. Moguće je uočiti dvije skupine javnih politika u NDH usmjerenih prema radništvu: pokušaj države da preuzme potpuni nadzor nad tržištem rada i tzv. deproleterizacija radništva.

U travnju 1942. donesena je *Zakonska odredba o uređenju radnih odnosa*, kojom je određeno da “sadržaj, svrhu i način svakog rada nadzire država, koja nadzire i način i veličinu koristi i nagrade za izvršeni rad te određuje i kaznu za neizvršenje, onemogućivanje ili otežćavanje rada.” Nova zakonska odredba naložila je poslodavcima i radnicima da svoje međusobne odnose moraju izgraditi na “načelu dobrobiti naroda i države kao cjeline” te na “načelu skladne suradnje”. Radni odnosi imali su biti uređeni “skupnim ugovorima” (tj. kolektivnim ugovorima u današnjem nazivlju), koje bi sklapale

¹⁷¹ Milivoj MAGDIĆ, “Radnik prema narodnoj zajednici”, *Spremnost*, god. IV., Uzkrš 1945., br. 163-164., 1.

¹⁷² Franjo NEVISTIĆ, “Nacionalna i radna država”, *Spremnost*, god. IV., Uzkrš 1945., br. 163-164., 1.

stručne zajednice poslodavaca i posloprimaca u okviru određenih gospodarskih grana, a uz posredovanje državnog pouzdanika rada kojega imenuje ministar udružbe. Provedbu zakonske odredbe trebali su nadzirati “društvojni izvjestitelji” koje bi imenovalo ministarstvo udružbe, a nepridržavanje od strane poslodavaca bilo je kažnjivo novčanim i zatvorskim kaznama.¹⁷³ Izvan nadležnosti države ostalo je tzv. posredovanje rada, tj. posredovanje pri zapošljavanju. Vilko Rieger razlikuje slobodno posredovanje rada koje postoji u slobodnotržišnim gospodarstvima i obvezatno posredovanje rada odnosno *udjelbu rada* koji postoje u upravljanim gospodarstvima. U sustavu upravljanog gospodarstva je nužno uvođenje *udjelbe rada*, prvenstveno kako bi se postigla potpuna zaposlenost, smatra Rieger. To je posebno potrebno u ratnim uvjetima, pa su to uveli i Njemačka, Francuska i Velika Britanija 1939., a od 1942. i SAD.¹⁷⁴ U NDH se *udjelba rada* uvodi tek u rujnu 1944. s donošenjem *Zakonske odredbe o radnoj udjelbi*, kojom je novoosnovani Glavni ured rada preuzeo na sebe potpuni nadzor nad zapošljavanjima u čitavoj državi. U državnu nadležnost time je ušlo: odobravanje sklapanja ili razriješanja radnih odnosa, posredovanje pri sklapanju radnih ugovora, upućivanje radne snage na potrebna mjesta, otvaranje novih radnih mjesta, savjetovanje pri izboru zvanja i skrb za nezaposlene.¹⁷⁵ Time je ustaška država, barem na formalnoj razini, preuzela potpuni nadzor nad cjelokupnim radnim odnosima na svojem području.

Druga skupina javnih politika ustaške vlasti prema radništvu odnosi se na tzv. deproleterizaciju radništva. U marksističkoj teoriji proleterci su oni koji ne posjeduju sredstva za proizvodnju, odnosno konkretno industrijski radnici i seljaci bezemljaši. Marx je vjerovao da su oni društvena klasa koja će, baš zbog toga što ništa ne posjeduje, biti nositelj buduće revolucije kojom će biti uspostavljen socijalistički poredak. No, preduvjet toga je razvoj klasne svijesti kod radništva i započinjanje klasne borbe.¹⁷⁶ Kako bi se suprotstavili takvim tendencijama kod radništva, koje su po njihovom mišljenju vodile prema dezintegraciji nacije, ustaše su rješenje vidjeli u deproleterizaciji radništva.

Ta je ideja preuzeta iz socijalnog učenja Katoličke crkve. Lav XIII. još je 1891. u

¹⁷³ “Zakonska odredba o uredjenju radnih odnosa”, *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 8. travnja do 30. travnja 1942., Knjiga XV. (Sv. 141.–150.)*, Knjižara St. Kugli, Zagreb [bez oznake godine izdanja], 316-324.

¹⁷⁴ Vilko RIEGER, “Od posredovanja rada do udjelbe rada”, *Rad i društvo*, god. IV., siečanj-travanj 1944., br. 1-4, 29-31.

¹⁷⁵ “Zakonska odredba o radnoj udjelbi”, *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 14. rujna do 12. listopada 1944., Knjiga XLIX. (Sv. 481.–490.)*, Knjižara St. Kugli, Zagreb 1944., 198-202.

¹⁷⁶ J. Andrew GRANT, “Class, working”, *Routledge Encyclopedia of International Political Economy*, 167-168.

enciklici *Rerum novarum* rješenje za poboljšanje položaja radništva i nadilaženje klasnog sukoba vidio u “pravednijoj razdiobi dobara” koja bi omogućila radnicima da posjeduju imovinu.¹⁷⁷ Četiri desetljeća poslije njegov je nasljednik Pio XI. u enciklici *Quadragesimo anno* izravno govorio o tzv. *redemptio proletariorum* (u hrvatskom prijevodu “pridizanje proletarijata”, tj. deproletarizacija), reafirmirajući ideje svojega prethodnika o redistribuciji ekonomskih dobara.¹⁷⁸

Ustaška je ideologija katoličkim karitativnim ciljevima deproletarizacijske politike dodala i vlastiti politički cilj stvaranja jedinstvene hrvatske nacije bez klasnih sukoba. Namjera je bila omogućiti radnicima da posjeduju vlastiti dom ili čak da sudjeluju kao suvlasnici u poduzećima u kojima su zaposleni kako bi ih se kroz to integriralo u šire društvo, odnosno u narodnu zajednicu. Kako je to ukratko objasnio D. Cerovac, “proletarizirano radništvo će se prikloniti geslu o ujedinjenju svih proletera, a deproletarizirano radništvo uvijek će imati pred očima, da je dio narodne zajednice, koja mu je omogućila da prestane biti beskućnik.”¹⁷⁹ Argumentaciju koja je stajala iza projekta deproleterizacije radništva putem izgradnje radničkih domova u poslijeratnom svjedočenju detaljnije je objasnio Vjekoslav Blaškov, koji se tijekom NDH kao jedan od čelnih ljudi Hrvatskog radničkog saveza posebno angažirao po tom pitanju. Blaškov je izjavio: “Država bi trebala prijeći na plansku izgradnju tzv. radničkih domova, koji bi s vremenom prešli u vlasništvo radnika. Bili smo protivni izgradnji velikih stanbenih zgrada, koje proždiru individualnost i jačaju oštrice klasnih suprotnosti. Vlastiti obiteljski dom okružen manjim komadom obradive zemlje ukorjenjuje čovjeka u pojam narodnosti i domovine, razvija samosvjest i osjećaj moralne i materijalne sigurnosti. On je svoj gospodar i svoj čovjek. Posjeduje čvrstu materijalnu bazu integriteta svoje ličnosti. Pojam privatnog vlasništva u ovom smislu jača osjećaj životne radosti u svakom pogledu.”¹⁸⁰ Već 29. travnja 1941., svega par tjedana nakon uspostave NDH, ustaški je poglavnik potpisao *Zakonsku odredbu o gradnji hrvatskih radničkih kuća*.¹⁸¹ Prvo je izgrađeno radničko naselje “Ante Starčević” na području zagrebačke Donje Dubrave, kojemu je Pavelić položio kamen temeljac 9. lipnja 1941., a uslijedila je izgradnja sličnih tzv. “Pavelićevih naselja” za radnike u

¹⁷⁷ R. HRAŠĆANEC (pr.), *Socijalni katolicizam*, 34-35.

¹⁷⁸ *Isto*, 74-75.

¹⁷⁹ Drago CEROVAC, “Radništvo u novoj državi”, HS, god. X., ožujak-travanj 1942., br. 3-4, 239.

¹⁸⁰ HDA, SDS RSUP SRH, 010.03, “Hrvatski radnički savez”, 10.

¹⁸¹ “Zakonska odredba o gradnji hrvatskih radničkih kuća”, *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941., Knjiga I. (Sv. 1.-10.)*, Knjižara St. Kugli, Zagreb [bez oznake godine izdanja], 86-87.

Karlovcu, Osijeku, Sisku i Varaždinu.¹⁸²

Posebni položaj koji je radništvo imalo u ustaškoj socijalnoj politici, položaj nerazmjeran njihovom udjelu u hrvatskom pučanstvu, vjerojatno je djelomično bio motiviran strahom od utjecaja marksističke propagande među njima. Ustaški odgovor na tu pretpostavljenu opasnost sastojao se u aproprijaciji nekih elemenata marksističke retorike (npr. kritika dehumanizacije i komodifikacije rada), ali i producerizma preuzetog iz fašističkog i nacional-socijalističkog diskursa te koncepta deproletarizacije iz katoličkog socijalnog učenja. Osim socijalnih obzira, ustaška je skrb o radničkom pitanju bila u velikoj mjeri nadahnuta idejom integracije radništva u hrvatsku narodnu zajednicu.

7. 5. Društvene nejednakosti i ustaški (anti)egalitarizam

U kontekstu socijalnih ideja od iznimne je važnosti ustaški odnos prema problemu društvenih nejednakosti. Ustaški se stav o tome kretao u širokom rasponu od anti-egalitarizma do radikalnog egalitarizma.¹⁸³

Pavelić je 1930-ih u sklopu svoje analize komunizma oštro kritizirao ekonomski egalitarizam i naglašavao da su društvene nejednakosti prirodna pojava.¹⁸⁴ Filip Lukas također je bio kritičan prema egalitarizmu. Osvrćući se na egalitarizam prisutan u radićevskoj “seljačkoj ideologiji”, Lukas je u jednome govoru iz 1937. rekao da “ako se hoće sloboda, onda neodklonjivo iz nje mora sliediti nejednakost. Nejednakost se rađa s čovjekom, pa su nejednaka i braća, u kojima teče ista krv.”¹⁸⁵ S druge strane, mlađi ustaški naraštaj bio je otvoreniji za prihvaćanje egalitarnih ideja i kritiku društvenih nejednakosti koje su postojale u kapitalističkom društvu. Vilko Rieger već se 1934. na stranicama *Hrvatske smotre* analizirajući odnos kapitalizma prema zadružnoj ideji oborio na liberalni koncept *jednakih mogućnosti* ustvrdivši da “teoretska jednakost dovodi u praksi do najveće

¹⁸² Krešimir GALOVIĆ, “Dom, krv, tlo: Arhitektura u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945)”, I. dio, *Vijenac*, 14. studenoga 2002., br. 227 (http://www.matica.hr/vijenac/227/Dom_krv_tlo)

¹⁸³ Prema sociologu Josipu Županovu (1923.–2004.), koji se opsežnije bavio prisutnošću egalitarističkih stavova u hrvatskom društvu, “egalitarizam se odnosi na distributivni proces u društvu, koji obuhvaća dvije stvari: 1) distribucija društvenih položaja i 2) alokacija ‘društvenih nagrada’. Kad se egalitarizam odnosi na distribuciju položaja (to je jednakost mogućnosti), možemo ga nazivati jednostavno egalitarizam; kada se pak odnosi na alokaciju nagrada (jednakost ishoda, op. L. M.), tada sugeriram naziv radikalni egalitarizam.” (Josip ŽUPANOV, “Dominantne vrijednosti hrvatskog društva”, *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1995., 175.)

¹⁸⁴ A. PAVELIĆ, *Strahote zabluda*, 67-68.

¹⁸⁵ F. LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost*, 51.

nejednakosti”¹⁸⁶.

I nakon uspostave NDH ustaški stavovi o društvenoj nejednakosti ostali su dvojaki i nedovoljno određeni. U novim okolnosti Rieger, koji je sada dio vlasti, nije optimističan u pogledu ostvarenja egalitarnog društva: “Nemoguće je zamisliti, a kamo li provesti takav poredak, u kome ne bi bilo društvenih skupina, nego bi postojala neka obća jednakost. Što više, to bi za narodnu zajednicu bilo škodljivo. Pravu narodnu zajednicu možemo si stoga predstaviti samo kao takvu cjelinu, u kojoj postoji podjela rada, nejednakost po zvanju i sposobnosti...”¹⁸⁷ U službenim tumačenjima ustaških *Načela* Daniel Crljen iznosi oduševljenje zbog nestanka starog, kapitalističkog sustava kao “zgrade nejednakosti” koju će zamijeniti novi poredak, ali pritom ne ide dalje od afirmacije jednakosti pred zakonom i brisanja ostataka feudalnog sustava.¹⁸⁸ Državni savezničar Aleksandar Seitz također čvrsto zagovara umjereni egalitarizam jednakih mogućnosti, a odbacuje radikalni egalitarizam jednakih ishoda. Suprotstavljajući “društvenu pravdu” i “jednakost” Seitz je u govoru u lipnju 1942. rekao: “Ono što je nama potrebno, to je ostvarenje pravde u našim međusobnim odnosima. Ne jednakost, koja je nemoguća u društvu, jer je ne poznaje ni priroda, već pravda, što znači: jednake mogućnosti za sve hrvatske ljude u pogledu njihovog razvitka...”¹⁸⁹

No, već godinu poslije i sam je Seitz imao diskurzivni izlet u radikalnu egalitarnu utopiju. Objašnjavajući društveno-gospodarski sustav koji se gradi u osovinskoj Europi, on je zapisao da “jednakosti u žrtvama i umiranju mora u budućnosti odgovarati poredak u kojemu ne će biti povlaštenih i potlačenih.”¹⁹⁰ Ideja *hrvatskog socializma* koju je zagovarao “polazi od činjenice, da čovjek, koji društvu daje ono što je dužan – ima pravo od društva dobiti ono, što ga po njegovom ulogu za obćenito dobro i pripada.”¹⁹¹ U pozadini Seitzova novoga egalitarizma bila su ratna stradanja, koja su potaknula pitanje *pravednije* ekonomske redistribucije, odnosno stvaranja socioekonomskog okvira koji će primjerenije nagrađivati one koji su, kako su vjerovali ustaše, doprinijeli obrani ratne

¹⁸⁶ V. RIEGER, “Kapitalizam, marksizam i materijalizam sa zadružnog stanovišta”, HS, god. II., studeni-prosinac 1934., br. 11-12, 403.

¹⁸⁷ V. RIEGER, *Uvod u društvenu politiku*, 72-73.

¹⁸⁸ D. CRLJEN (pr.), *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, 92.

¹⁸⁹ A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, 108. Umjereni egalitarizam *jednakih mogućnosti* imao je važan položaj i u socijalnom diskursu njemačkih nacional-socijalista, koji su upravo uz pomoć obećavanja jednakosti i ukidanja klasnih razlika uspjeli osigurati masovnu potporu pučanstva za svoje ratne planove. (Götz ALY, *Hitlerova socijalna država*, 352-354.)

¹⁹⁰ *Isto*, 28.

¹⁹¹ *Isto*, 30. Sličnost s Marxovom krilaticom “Od svakoga prema sposobnostima, svakome prema potrebama” nije slučajna. Naime, Seitzov *ghostwriter* bio je već više puta spominjani Milivoj Magdić, koji je kao bivši marksist bio dobro upućen u političku misao osnivača komunističkog pokreta.

hrvatske države od vanjske i unutarnje ugroze.¹⁹²

Najdalje je s egalitarnim idejama otišao pjesnik i publicist Stanko Vitković, posljednji šef Ustaškog promičbenog ureda. Vitković je pisao da “nitko ne smije imati previše, nitko premalo, a svatko mora imati dosta”. Zato, tvrdi Vitković, “plaća u jednoj radnoj državi ne smije nikome, bez obzira na njegovo zvanje i položaj, omogućiti pretjeranu raskoš. To bi uvijek negdje, na drugoj strani, izazvalo nedostatak, ili čak siromaštvo i bijedu.” Iz toga razloga, on smatra da bi početne plaće u čitavoj državi trebale biti jednake, a dodatci na plaću dodjeljivali bi se na temelju bračnog statusa, djece, profesionalnog zanimanja i položaja, itd.¹⁹³ Vitkovićeva argumentacija je gotovo udžbenički primjer onoga što je Josip Županov kasnije nazivao perspektivom ograničenog dobra te označio kao jednu od sedam temeljnih sastavnica egalitarnog sindroma u Hrvatskoj. Riječ je o stavu da u zajednici postoji ograničena količina ekonomskih dobara, nikad dovoljno za sve pripadnike zajednice, a koji je Županov slikovito opisao pučkom uzrečicom “Dok jednom ne smrkne, drugom ne svane”. Takvo razmišljanje obično vodi u zagovaranje redistributivne uloge države i radikalni egalitarizam.¹⁹⁴ Županov je smatrao da su povijesni korijeni egalitarnog sindroma u Hrvatskoj u tradicionalističkim vrijednostima ruralnog društva, a društveno-ekonomski korijeni u poratnoj socijalističkoj ideologiji.¹⁹⁵ Činjenica da su egalitarne ideje imale snažnu prisutnost i ustaškom diskursu znači da je politička artikulacija tog starijeg egalitarnog sindroma prethodila dolasku komunista na vlast u Hrvatskoj, a da su potonji nakon 1945. samo uspješno iskoristili egalitarno raspoloženje koje je već bilo prisutno u hrvatskom javnom mnijenju i političkom diskursu.

7. 6. Problem vlasništva i “zadružna ideja”

Kao i kod problema društvenih nejednakosti, i o vlasničkim odnosima iznošeni su različiti stavovi u ustaškim dokumentima i periodici. Već je u ustaškim *Načelima* iz 1933. dotaknuta ta tema u 14. točki: “Sva materijalna i moralna dobra u hrvatskoj državi

¹⁹² Nekoliko novijih istraživanja pokazala su da je rat inače jedan od najčešćih uzroka porasta egalitarnih stavova u društvu i smanjenja društvenih nejednakosti. Vidi npr. Walter SCHEIDEL, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Princeton University Press, Princeton – Oxford 2017.

¹⁹³ S. VITKOVIĆ, “Rad i plaća”, HS, god. X., veljača 1942., br. 2, 69-70.

¹⁹⁴ Josip ŽUPANOV, “Egalitarizam i industrijalizam”, *Sociologija i samoupravljanje*, Školska knjiga, Zagreb 1977., 46-47.

¹⁹⁵ J. ŽUPANOV, “Dominantne vrijednosti hrvatskog društva”, *Poslije potopa*, 176.

vlasništvo su naroda, te je on jedini vlastan s njime raspolagati i s njime se koristiti.”¹⁹⁶ U izmijenjenoj inačici *Načela* iz 1941., u novoj 13. točki prethodnoj je rečenici dodano i sljedeće: “Prirodna bogatstva hrvatske Domovine, napose njezine šume i rude, ne mogu biti predmetom privatne trgovine. Zemlja može biti vlasništvo samo onoga, koji je obradjuje sam sa svojom obitelji, to jest seljaka.”¹⁹⁷ Prema Crljenovom tumačenju, Ustaški je pokret time dao do znanja da je za očuvanje privatnoga vlasništva, osim u slučaju prirodnih resursa, koji imaju biti državno vlasništvo i ne smiju biti čak ni davani u koncesiju.¹⁹⁸ Tome u prilog ide činjenica da je Ante Pavelić, koji je vjerojatni autor *Načela*, i na drugim mjestima iznosio afirmativne stavove o privatnom vlasništvu. Primjerice, objašnjavajući fašistički antikomunizam u svojoj knjizi *Strahote zabluda* iz 1938., Pavelić kao jedan od središnjih motiva ističe borbu za obranu privatnog vlasništva kao baštine rimskoga prava koju “boljševički barbari” žele uništiti.¹⁹⁹ Filozofsko opravdanje privatnog vlasništva razradio je Ivan Oršanić u zagrebačkoj *Hrvatskoj smotri*. Oršanić razlikuje opće i specifične elemente privatnog vlasništva. Primjerice, dom je opći element privatnog vlasništva jer svaka obitelj mora imati dom, dok je zemlja specifični element seljaka, radionica i alat specifični elementi obrtnika, a siguran posao specifični element radnika i namještenika. Ti specifični elementi su nužna odrednica svakoga od tih zvanja, pa ih kao takve treba očuvati i osnažiti. Jedino kroz očuvanje načela privatnog vlasništva, smatra Oršanić, moguće je prekinuti klasnu borbu, odnosno ostvariti klasnu suradnju i nacionalno jedinstvo.²⁰⁰

Ipak, u ustaškim su redovima zastupljeni bili i skeptičniji stavovi o privatnom vlasništvu. Milan Ivšić je po uzoru na katolički solidarizam zastupao koncept ograničenog privatnog vlasništva. Prema njemu, privatno vlasništvo samo po sebi nije problem, ali je potrebno naglasiti njegovu društvenu funkciju, što znači da “svako dobro u privatnom vlasništvu ima služiti posredstvom vlasnika cjelini”.²⁰¹ Na istome je tragu bio Ivšićev učenik V. Rieger, koji je to stajalište ugradio u službeni ustaški socijalni diskurs nakon 1941. godine. Rieger je u svojem udžbeniku socijalne politike napisao da je Ustaški pokret “jednom za uvijek obračunao s rimsko-pravnim shvaćanjem posebnickog (privatnog, op. L. M.) vlastništva, koje je u vlastništvu vidjelo pravo neograničena raspolaganja. Ali

¹⁹⁶ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 127.

¹⁹⁷ D. CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, 77.

¹⁹⁸ *Isto*, 78-79.

¹⁹⁹ A. PAVELIĆ, *Strahote zabluda*, 251-252.

²⁰⁰ Ivan ORŠANIĆ, “Privatno vlasništvo i narodno stajalište”, HS, god. VI., ožujak 1938., br. 3, 119-126.

²⁰¹ M. IVŠIĆ, *Problemi suvremenog života*, 205.

ustaški pokret priznaje posebničko vlasništvo i to kao službu prema narodnoj zajednici (cjelini). Radi se dakle o društvenoj funkciji vlasništva, što znači, da nitko ne može posebničko vlasništvo upotrebljavati tako, da bi to bilo na štetu cjeline.”²⁰² Vjekoslav Blaškov također je problematičnim aspektom liberalizma smatrao neograničeno privatno vlasništvo te je smatrao da se pretpostavljeni sukob rada i kapitala ne može riješiti materijalnim ustupcima poput poboljšanja radnih uvjeta, skraćivanjem radnog vremena ili povišenjem plaća. Upravo suprotno, Blaškov je vjerovao da se “samo korjenitom intervencijom države, intervencijom u odnosima rada i kapitala, mogu odstraniti sukobi u poduzećima, koji postoje između apsolutističke volje poslodavaca, kao nužne posljedice neograničenog principa vlasništva, s jedne strane, i radne snage, koja svoju egzistenciju mora tražiti u sjeni neograničenosti tuđega vlasništva, s druge strane. Prema tome, bitni preduvjet, da se odstrani razredna (klasna, op. L. M.) borba između rada i kapitala, jest, da se napusti načelo neograničenog vlasništva.”²⁰³ Neprijateljski stavovi prema privatnom vlasništvu i nejednakostima u raspodjeli ekonomskih dobara eskalirali su pred sam kraj rata i slom hrvatske države. U kontekstu sve učestalijih poziva na integraciju radništva u hrvatsku naciju, o kojima je već bilo riječi, Franjo Nevistić otvoreno je zatražio “socijalizaciju dobara”. Društvene nejednakosti, smatrao je on, razaraju narodno jedinstvo. “Kroatizacijom kapitala u Hrvatskoj nije riješeno naše unutrašnje pitanje. Duh velekapitala, trgovački duh u lošem smislu, kad je već jednom kapital preuzet u naše ruke, može još više razdvojiti hrvatske narodne redove. Dok smo prije sačinjavali jedinstvenu opoziciju protiv tuđina, danas može do nje doći među samim nama.”²⁰⁴

Veliku je prisutnost u ustaškom diskursu o problemu vlasništva imala tzv. “zadružna ideja”, u čijem je središtu bila vjera u prednosti zadružnog oblika vlasništva.²⁰⁵ Zagovornici stvaranja zadruga, među kojima su se isticali Ivšić i Rieger, bili su jednako kritični i prema liberalnom kapitalizmu, i prema socijalističkim alternativama. Rieger je u svojoj opsežnoj studiji o povijesti i različitim oblicima zadružnih ideja primijetio da se zadružni pokret razvio prvenstveno u kapitalističkim zemljama kao reakcija na nedostatke kapitalizma.²⁰⁶ I neki od važnijih ciljeva zadrugarstva, kako možemo vidjeti iz Ivšićeva

²⁰² V. RIEGER, *Uvod u društvenu politiku*, 66.

²⁰³ Vjekoslav BLAŠKOV, “Novi duh u radnim odnosima”, *Rad i društvo*, god. II., veljača-ožujak 1942., br. 2-3, 45-46.

²⁰⁴ F. NEVISTIĆ, “Nacionalna i radna država”, *Spremnost*, god. IV., Uzkrš 1945., br. 163-164, 1.

²⁰⁵ “Zadružna ideja” u literaturi se pojavljuje i pod nazivom zadrugarstvo i kooperativizam (eng. *cooperativism*), a zbog potonjeg naziva neki suvremeni hrvatski autori pogrešno ju dovode u vezu s korporativizmom, iako je riječ o posve različitim socijalno-ekonomskim doktrinama.

²⁰⁶ Vilko RIEGER, *Zadružni sistemi*, Zagreb 1941., 8-9.

tumačenja, bili su u bitnome antikapitalistički: podizanje cijene seljačkih proizvoda kroz onemogućavanje tržišne utakmice te uklanjanje trgovaca kao posrednika između potrošača i proizvođača.²⁰⁷ No, istodobno su zagovornici zadružne ideje bili neskloni bilo kakvom obliku etatizma, a pogotovo onom kakav su zagovarali komunisti i socijalisti. Ivšić je, primjerice, bio uvjeren da je državno vlasništvo u ekonomskom smislu manje učinkovito od privatnog vlasništva, odnosno da “što je državno, smatra se, da je svačije i ničije, pa se nitko za nj pravo ni ne brine.”²⁰⁸ Zagovornici zadružne ideje smatrali su zato da “ima da nastupi ravnotežje između lične slobode, lične ambicije te društvene solidarnosti i jednakosti.”²⁰⁹

Riegerov je stav jednako tako isprva bio strogo anti-etatistički i blizak demokratskim oblicima zadružne ideje, iako je već tada simpatizirao sa socijalnim politikama fašističke Italije i nacional-socijalističke Njemačke. Još 1935. Rieger je pisao da se “između države i zadrugarstva postoji u načelu stalan sukob”, ukazujući na primjere sovjetske Rusije, fašističke Italije i nacional-socijalističke Njemačke koji su pokušali steći potpuni nadzor nad zadrugama u svojim zemljama. Nasuprot tome, piše on, “zadrugarstvo nastoji da kooperativizira (pozadrugari) državu i njezina ekonomska poduzeća, da u njim uvede samostalnu upravu (u kojoj bi bili zastupani predstavnici konzumenata, države i radnika) i da tako dovede do zadružno organizirana društva.”²¹⁰ U to je vrijeme Rieger bio sklon konceptu “radne zadruge” i ekonomske demokracije, vjerujući da bi se preko vođenja zadruga radnici zaista mogli naučiti upravljanju gospodarstvom, što bi naposljetku dovelo do stvaranja zadružnih poduzeća i zadružnog društva.²¹¹ S vremenom je njegov stav o zadrugarstvu evoluirao u smjeru prihvatanja većeg državnog nadzora nad zadružnim sustavom, čemu je zasigurno pomogla i promjena političke situacije 1941. godine. Pokušavajući pomiriti načelo zadružne autonomije i totalitarne države, Rieger je tada zapisao da se “pod riječju ‘slobodno zadrugarstvo’ razumijeva danas nešto drugo, nego u počecima zadružne organizacije. Tada je sloboda značila slobodu u izboru ciljeva zadružne organizacije, a danas se ta sloboda veže u okviru državne gospodarske politike.”²¹²

Ustaški odnos prema problemu privatnog vlasništva bio je, dakle, bitno drukčiji i od klasično liberalnog i od marksističkog pogleda. S jedne strane, iako je ustaška ideologija

²⁰⁷ M. IVŠIĆ, *Problemi suvremenog života*, 46.

²⁰⁸ *Isto*, 24.

²⁰⁹ *Isto*, 60.

²¹⁰ Vilko RIEGER, “Socijalizacija i zadrugarstvo”, II. dio, HS, god. III., studeni 1935. br. 11, 558.

²¹¹ *Isto*, 561-563.

²¹² V. RIEGER, *Zadružni sistemi*, 80.

(hrvatsku) državu smatrala središnjom političkom činjenicom u životu hrvatskog naroda, pa i afirmirala ideje snažnog državnog intervencionizma u gospodarstvu, državno vlasništvo ipak nije viđeno kao poželjan oblik vlasništva. Istodobno, privatno vlasništvo prihvaćano je kao ekonomski učinkovitije, ali je naglašavana njegova društvena (socijalna) funkcija, odnosno odgovornost poduzetnika prema društvu u kojemu živi i radi, tj. prema hrvatskoj narodnoj zajednici. U tom su kontekstu promicani i alternativni oblici vlasništva i poduzetništva poput zadrugarstva. Zbog svojih razlika u odnosu na marksistički etatizam i liberalni individualizam, zadruge su se činile poželjnim poduzetničkim modelom u ustaškoj državi.

8. Je li ustaška socijalna politika bila nametnuti “provizorij”?

Ustašku ideologiju iz 1940-ih, pa tako i njezine vidove koji su se odnosili na socijalno pitanje, ponekad se u hrvatskoj historiografiji relativizira nastojeći ju prikazati kao uvjetovanu isključivo ratnim prilikama i nametnutom osovinskom orijentacijom ustaške vanjske politike.²¹³ Prema takvome narativu, “društveni poredak u NDH je bio provizorij, privremeno rješenje, nastalo u ratu, koje čeka svršetak rata, da bi se konačno oblikovalo.”²¹⁴ Nakon pobjede Zapadnih Saveznika u Drugome svjetskom ratu, u takvoj spekulativnoj viziji opstanka Nezavisne Države Hrvatske, Ustaški pokret ili neka njegova politička derivacija uspostavili bi liberalno-demokratski i kapitalistički sustav u Hrvatskoj po uzoru na zemlje liberalnoga Zapada. No, bez namjere da zalazimo u područje alternativne povijesti, postavlja se pitanje: jesu li ustaše svoju socijalnu politiku zaista vidjeli samo kao “provizorij”?

U prethodnim sam poglavljima ukazao na neprekinutu prisutnost različitih antiliberalnih stajališta o socijalnim i ekonomskim temama u ustaškom diskursu od sredine 1930-ih do sredine 1940-ih. Unatoč promjenama nekih elemenata socijalne politike, osobito nakon pada fašističke Italije (rujan 1943.) i nakon dolaska Ivana Oršanića na čelo GSSDP-a (svibanj 1944.), temelji su socijalnoga sustava i ideje koje su stojale u njegovoj pozadini ostajali više-manje jednaki.

To, ipak, ne znači da se i unutar same ustaške vlasti nije raspravljalo o mogućem “povratku na staro” nakon rata. Rieger je već 1943. u svojem udžbeniku socijalne politike

²¹³ J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, 41.

²¹⁴ I. GABELICA, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, 119.

zapisao: “Doduše postoji i teoretska i praktička mogućnost (...) da se neki narod uslied događaja, koji su jači od njegova vodstva i od njegove volje, povрати onim političkim i gospodarsko-društvenim oblicima, koje se do jučer pobijalo. Ali to još uvijek ne dokazuje njihovu nadmoćnost nad novim oblicima, tim više što bi ‘povratak na staro’ bio samo prolazni odraz vanjskih prilika, ili prolazna reakcija na vanjsko-političke neuspjehe. Liberalizam i demokracija počeli su silaziti sa svjetske pozornice, jer su se pokazali nesposobnim da i dalje igraju svoju ulogu. Ako bi ih se izvanjskom silom ili na koji drugi način i uspjelo povratiti u igru, to ih se ne bi ipak moglo trajno zadržati, jer se ne bi moglo zapriečiti proces njihova razpadanja, koji je u toku, a koji je nužno povezan sa razpadanjem kapitalističkog gospodarskog sustava.”²¹⁵ On također smatra da će poratni gospodarski sustav počivati na većim ekonomskim slobodama nego onima koje su postojale u ratnome gospodarstvu, no uvjeren je da će država zadržati snažni utjecaj u gospodarstvu koji je imala tijekom rata.²¹⁶ Nepoznati autor u Oršanićevoj *Narodnoj zajednici* u srpnju 1944. također postavlja pitanje poslijeratnog opstanka upravljanog gospodarstva i socijalnog sustava koji iz njega slijedi, zaključujući da neki oblik upravljanog gospodarstva s manje ograničenja mora biti zadržan.²¹⁷ Na istome je tragu i ekonomski stručnjak Stjepan Horvat, koji u siječnju 1945., svega četiri mjeseca prije sloma države, u *Spremnosti* priznaje da je upravljano gospodarstvo u Hrvatskoj nepopularno kao sustav, afirmira načelo privatne inicijative u gospodarstvu, ali iznova naglašava potrebu opstanka sustava upravljanog gospodarstva i u novim geopolitičkim okolnostima radi obnove ratom razrušene države.²¹⁸ Zanimljivo je stajalište zauzeo Milivoj Magdić, vatreni zagovornik uspostave hrvatskog socijalizma, neformalni glasnogovornik pro-njemačkog zaokreta u ustaškoj socijalnoj politici nakon rujna 1943. godine. Potaknut promjenom ratne situacije, on u ožujku 1944. u *Spremnosti* zagovara nadideološku nacionalnu pomirbu s ciljem spašavanja hrvatske države. “Naglašavanjem ideje hrvatskog socializma – objašnjava Magdić – mi smo želili samo označiti jedan potreban stav za naš daljnji društveni razvoj. Ali, politički događaji zadnjih mjeseci razvijali su se tolikom snagom, da smatramo potrebnim ovo naše stanovište rezervirati za kasnije smireno vrijeme, kada životna pitanja našeg narodnog obstanaka ne budu više predmetom političke razprave.”²¹⁹ Upravo suprotno od zamišljene *himbene* socijalne politike, dakle, Magdić baš zbog

²¹⁵ V. RIEGER, *Uvod u društvenu politiku*, 125.

²¹⁶ *Isto*, 127.

²¹⁷ J. P. “Da li je upravljano gospodarstvo potrebno i poslije rata”, NZ, god. I., 14. srpnja 1944., br. 1, 22.

²¹⁸ Stjepan HORVAT, “Izgradnja našeg gospodarstva”, *Spremnost*, god. IV., 7. siječnja 1945., br. 151, 2.

²¹⁹ Milivoj MAGDIĆ, “Hrvatski egoizam: U sadašnjem vremenu borbe za obstanak – odložimo ideološka razpravljavanja”, *Spremnost*, god. III., 5. ožujka 1944., br. 106, 1.

promjene njemačke ratne sreće odgađa zagovaranje projekta uspostave hrvatskog, nacionalnog socijalizma za neka sretnija vremena.

Teza o ustaškom poretku iz godina 1941.–1945. kao vanjskopolitički nametnutom “provizoriju” često se pokušava dokazati brojnim iskazima liberal-demokratskih uvjerenja u poslijeratnoj ustaškoj emigraciji. Takvi su pokušaji, naravno, potpuno promašeni jer počivaju na dvostrukim kriterijima, naime, implicirajući da su ustaška ideološka stajališta prije 1945. (pa čak i prije 1941.) bila iznuđena vanjskopolitičkim ciljevima, a da su ona nakon 1945. nužno primjeri slobodno izraženog uvjerenja. No, uvidom u programske dokumente i periodiku poslijeratne ustaške emigracije lako je ustanoviti da je i liberalizam koji im se pripisuje zapravo naknadni konstrukt.

Primjerice, u programu Pavelićeve Hrvatske državotvorne stranke (HDS) objavljenom 1950. u Argentini čak četiri od deset točaka posvećene su socijalnom pitanju. U programu se tvrdi da “svi staleži tvore skladnu narodnu cjelinu”, da “kapital mora služiti probiticima narodne cjeline, te [da] država ima pravo i dužnost privoditi ga toj svrsi”, ističe se pravo i dužnost na rad, itd.²²⁰ Program naglašava da su seljaci i radnici “glavni proizvodni čimbenik”, pa da zato “zauzimaju vodeći položaj u društvenom poredku”, pritom oštro istupajući protiv klasne borbe. HDS je za zaštitu privatnog vlasništva seljaka i za povrat nacionaliziranih poduzeća, ali pritom ne želi da ona postanu “predmetom kapitalističkog iskorišćivanja, nego da budu sredstvo u službi radništva i obćih narodnih probitaka, a napose da budu predmetom i radničkog prava vlasništva na kapital.” Naposljetku, zanimljivo je da je i u tom poslijeratnom programu ustaške emigracije jasno istaknut korporativistički cilj – HDS je zagovarao uspostavu tzv. “staležkih vieća” za seljake, radnike i obrtnike koja bi služila kao savjetodavna tijela pri Saboru i Vladi, a imala bi i zakonodavnu inicijativu.²²¹

Ivan Oršanić, jedan od glavnih tvoraca ustaške socijalne politike, u poslijeratnim člancima u promijenjenim političkim okolnostima također nastavlja zagovarati neke od starih ideja, ali drukčije artikulirane. U svojem listu *Republika Hrvatska* Oršanić 1951. piše da “razvikana privatna inicijativa korača slobodno putem socijalnih zločina.” I u komunizmu i u kapitalizmu prevladava “materijalistička koncepcija”, razdvaja ih samo “kvantitativna razlika”, pa je kapitalistički blok zbog svojega bogatstva manje ratoboran.²²²

²²⁰ *Hrvatska Državotvorna Stranka*, Buenos Aires 1950., 6-7.

²²¹ *Isto*, 9., 11-13.

²²² Ivan ORŠANIĆ, “Socijalno-ekonomsko stanje demokratskog i komunističkog svijeta”, RH, god. I.,

U važnome programatskom članku “Tri zakona unutrašnje slobode” iz 1955., on razrađuje novu inačicu ideje narodne zajednice kao organizma koji djeluje po načelu durkheimovskog strukturalnog funkcionalizma,²²³ a godinu poslije u članku “Temeljni politički čimbenici” ističe “ideju cjeline” kao važnu za ispravno funkcioniranje političkog sustava.²²⁴ U još jednome članku iz 1956., u kojemu je objasnio politička načela svoje Hrvatske republikanske stranke, Oršanić je izrazio otvoreni antikapitalistički stav: “Ne može biti vraćanja na staro u svim stvarima, jer prije svega ni sve staro nije valjalo. Komunistički sustav ne valja, ali ne kao negacija kapitalističkog sustava, nego kao negacija čovjekove prirode, koju i kapitalistički sustav prostituira tek samo na drugi način. Ako je pak komunizam likvidirao izvjesne jezgre i oblike kapitalističkog sustava, nije naša stvar da ih oživljujemo samo zato što ih je on srušio.”²²⁵

Iako je ideologija poslijeratne hrvatske političke emigracije, pa i njezina ustaškoga dijela, bila u bitnome određena njezinim demokratskim uvjerenjima – osobito u kontekstu protimbe komunističkoj diktaturi – njezini su socijalni nazori bili daleko od liberalnih. Ostatci Ustaškog pokreta koji su u emigraciji djelovali u okviru Pavelićeve Hrvatske državotvorne stranke (iz koje je kasnije nastao Hrvatski oslobodilački pokret, najveća politička organizacija hrvatske emigracije) i Oršanićeve Hrvatske republikanske stranke bili su očito kritični prema onome što su smatrali problemima liberalnog kapitalističkog sustava i zagovarali su državnu socijalnu politiku koja bi ograničila privatno vlasništvo te obnovila neke elemente korporativnog sustava.

9. Zaključak

Namjera mi je bila u radu ustanoviti koji je bio položaj socijalnog pitanja u sveukupnoj ideologiji Ustaškoga pokreta i kako se odražavao na socijalnu politiku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pritom sam htio pronaći odgovor na pitanje koja su bila izvorišta ustaških stavova o socijalnom pitanju, odnosno u kojoj mjeri su oni bili određeni vanjskopolitičkom vezanošću Ustaškog pokreta uz fašističku Italiju i nacional-socijalističku Njemačku između 1941. i 1945. godine.

Iako su socijalne teme tijekom 1930-ih i 1940-ih u ustaškoj publicistici bile u sjeni

listopad 1951., br. 1, 22.

²²³ Ivan ORŠANIĆ, *Vizija slobode*, H.R.D. “Dubrovnik”, Chicago 1990., 214-223.

²²⁴ *Isto*, 241-254.

²²⁵ Ivan ORŠANIĆ, “Naša načela III.”, RH, god. VI., 10. travnja 1956., br. 20, 7.

nacionalno-političkih tema, one su ipak kroz cijelo to vrijeme redovno pronalazile svoje mjesto na stranicama ustaških časopisa. Ključni utjecaj na oblikovanje ustaških stajališta o socijalnom pitanju 1930-ih su imali katolički intelektualci, većinom profesori s Ekonomsko komercijalne visoke škole u Zagrebu (Juraj Šćetinec, Milan Ivšić, Eugen Sladović, Filip Lukas). Njihove su antimarksističke i antikapitalističke ideje postale dio ustaške ideologije posredstvom skupine oko *Hrvatske smotre* (Vilko Rieger, Ivan Oršanić, Drago Cerovac, i dr.), koja je i sama potekla iz Hrvatskog katoličkog pokreta, konkretno njegova orlovskog dijela. Ustaški je odnos prema socijalnom pitanju, dakle, prvenstveno bio temeljen na katoličkom socijalnom učenju (enciklike *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno*) te iz njega proisteklima idejama katoličkih solidarista i francuskih nekonformističkih intelektualaca. Osim toga, već 1930-ih zamjetan je pozitivan odnos hrvatskih nacionalista općenito i pripadnika Ustaškog pokreta konkretno prema socijalnoj politici talijanskih fašista i njemačkih nacional-socijalista. Iako je postojala svijest o međusobnim konceptijskim razlikama između katoličkog i fašističkog korporativizma te njemačkog nacional-socijalizma, sva su tri modela promatrani sa simpatijama kao učinkovite alternative liberalnom kapitalizmu i marksističkom socijalizmu.

U središtu je ustaškog odnosa prema društvu i socijalnoj politici bila organska teorija u svojoj katoličkoj solidarističkoj (od početaka do 1945.) i nacional-socijalističkoj inačici (1941.–1945.). Ustaški su intelektualci hrvatski narod vidjeli kao jedinstveni organizam, narodnu zajednicu, čiji su pojedini pripadnici i staleži samo njezini funkcionalni dijelovi. U skladu s time, pojedinim se staležima poput seljaštva i radništva nije priznavao poseban položaj unutar hrvatskog naroda kako su to isticali HSS odnosno KPJ, već se zahtijevalo njihovu potpunu integraciju u hrvatsku narodnu zajednicu. S tim je ciljem započeta provedba nekoliko projekata poput agrarne reforme, izgradnje radničkih domova i državnog preuzimanja nadzora nad tržištem rada. Istodobno, iako je unutar ustaških redova postojalo vjerovanje u *nepravednu* distribuciju društvenih resursa i određeni egalitarni stav, osobito kod mlađeg ustaškog naraštaja, nije postojala politička volja koja bi išla ka ekonomskoj redistribuciji. Zato je privatno vlasništvo, uz svo naglašavanje njegove društvene funkcije i pokušaje afirmiranja zadružnih modela poslovanja, i 1930-ih i 1940-ih ostalo općeprihvaćenim vlasničkim modelom u ustaškom diskursu. Kroz problematiziranje svih tih socijalnih pitanja, ustaški ideolozi vodili su se hrvatskim nacionalizmom, imajući pred očima razorne posljedice koje su društvene nejednakosti te širenje kapitalističkih odnosa i marksističkih ideja imali za projekt hrvatske nacionalne integracije.

Kao što sam pokazao u radu, takva su ustaška stajališta bila prevladavajuća i tijekom 1930-ih i 1940-ih, a zadržala su značajnu prisutnost i u publicistici post-ustaških skupina u političkoj emigraciji nakon 1945. godine. Iz toga bismo mogli zaključiti da ustaški antiliberalni socijalni diskurs i socijalna politika u NDH nisu bili proizvod isključivo geopolitičkih okolnosti nastalih 1941., nego je bila riječ o već ranije izgrađenom odnosu prema socijalnom pitanju. No, i unutar takvog ustaškog antiliberalnog konsenzusa moguće je detektirati određene nijansirane razlike između zagovornika nacional-socijalističkog, fašističkog i katoličkog pristupa socijalnoj politici. Oni koji su se nadahnjivali njemačkim nacional-socijalizmom pokušavali su afirmirati ideologiju tzv. *hrvatskog socializma*, u kojemu je narodna zajednica bila polazišna točka *društvene politike*, a državi kao pravno-političkom instrumentu narodne zajednice bile bi podvrgnute sve partikularne društvene skupine. Skupina koja je bila sklonija talijanskom fašističkom korporativizmu zagovarala je uspostavu staleških organizacija s javnopravnim ovlastima (tj. korporacija) koje bi imale bitnu ulogu u državnoj socijalnoj politici. Naposljetku, oni koji su i nakon 1941. ostali vjerni starijem socijalnom katoličanstvu smatrali su da uloga države treba biti ograničena, a da u korporativni sustav treba ugraditi demokratske elemente.

Temeljem različitih ideoloških stajališta, vanjskopolitičkih simpatija i osobnih veza u NDH se oblikovalo nekoliko ustaških frakcija koje su bile uključene u kreiranje državne socijalne politike. Pokušavajući moderirati odnose između tih sukobljenih ustaških frakcija, a vodeći se usto i vanjskopolitičkim interesima hrvatske države, Pavelić je kao vrhovni zakonodavac – inače nesklon antikapitalističkim stajalištima svojstvenima mlađem ustaškom naraštaju – kroz zakone stvorio pravni okvir za izgradnju posve nekoherentnog socijalnog sustava. Ustrojavanje čitavog niza različitih socijalnih ustanova (staleške komore, stručne zajednice, staleške postrojbe), često sa sukobljenim nadležnostima, proizvelo je pravi institucionalni kaos.

Zbog toga je nemoguće jednostavno tipologizirati socijalni sustav u NDH. On je istodobno posjedovao elemente talijanskog fašističkog korporativizma (vidljivog u stručnim zajednicama i djelomično u staleškim postrojbama), njemačkog nacional-socijalizma (sustav državnog nadzora nad tržištem rada i “načelo vodstva” u poduzećima), kao i katoličkog korporativizma nadahnutog portugalskom praksom (depolitizacija staleških postrojbi i provedba korporativnih izbora 1944.). Ipak, i iz takvog neuspjeha u pokušaju svrstavanja NDH uz ovaj ili onaj model socijalne politike moguće je izvući određene zaključke. Prvo, to nam pokazuje da Ustaški pokret ni tijekom 1930-ih, a

ni tijekom 1940-ih, unatoč zajedničkom antiliberalnom i antimarksističkom stavu, nije uspio izgraditi specifičniji jedinstven odnos prema socijalnom pitanju, odnosno da je oko pitanja provedbe konkretnih modela socijalne politike unutar ustaških redova postojao ograničeni ideološki pluralizam. Drugo, kroz sukobljene ustaške frakcije i socijalne ustanove, kao i mijene kroz koje su te socijalne ustanove prolazile 1944., možemo uočiti da ustaška socijalna politika nije uvijek bila vođena ideološkim ciljevima, nego da je imala i bitnu vanjskopolitičku ulogu. Pa, iako ustaški odgovor na socijalno pitanje nije bio jednoznačan, njegovo sagledavanje ipak pruža zanimljiv pogled na unutarnja previranja i funkcioniranje “ustaške Hrvatske” tijekom Drugog svjetskog rata.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

HDA, SDS RSUP SRH, Kasche Siegfried 202.1, "Organizacija i djelovanje njemačkog poslanstva u Hrvatskoj"

HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.56, Dosje Vladimira Židovca, "Moje sudjelovanje u političkom životu - autobiografija"

HDA, SDS RSUP SRH, 010.0.3, "Hrvatski radnički savez", napisao Vjekoslav Blaškov

HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.3, "Ustaštvo i Nezavisna država Hrvatska – rasprava "Dizdar" dr. Vladimira Židovca"

HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.19, "Glavni savez staleških i drugih postrojbi", napisao Vjekoslav Blaškov

HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.19, "Ustaški pokret", napisao Vjekoslav Blaškov

DAZG, OSZ, K/10/48, Dosje Milivoja Magdića, "Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku dana 27. IX. 1947."

Časopisi

Hrvatska smotra, Zagreb 1933.–1944.

Mjesečnik: glasilo Hrvatskoga pravničkoga društva, Zagreb 1875.–1945.

Narodna zajednica, Zagreb 1944.–1945.

Rad i društvo, Zagreb 1941.–1944.

Republika Hrvatska, Buenos Aires 1951.–1992.

Spremnost, Zagreb 1942.–1945.

Knjige i članci

Almanah hrvatskih sveučilištaraca, Sveučilišni pododbor Matice hrvatske, Zagreb 1938.

Hrvatska Državotvorna Stranka, Buenos Aires 1950.

Routledge Encyclopedia of International Political Economy, Routledge, London – New York 2001.

Tko je tko u NDH, Minerva, Zagreb 1997.

Ustaški godišnjak 1943., Glavni ustaški stan, Zagreb 1942.

ALY, Götz, *Hitlerova socijalna država: Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam*, Fraktura, Zagreb 2012.

ANTIĆ, Ana, "Fascism under Pressure: Influence of Marxist Discourse on the Ideological Redefinition of the Croatian Fascist Movement 1941–1944", *East European Politics and*

Society, 24/2010., br. 1, 116-158.

BALOBAN, Stjepan, DUGALIĆ, Vladimir, "Neke oznake solidarnosti u katoličkoj socijalnoj misli u Hrvatskoj od 1900. do 1945.", *Bogoslovska smotra*, 74/2004., br. 2, 493-538.

BAUER, Ernest, *Današnja Njemačka*, Matica hrvatska, Zagreb 1937.

BAUER, Ernest, *Život je kratak san: Uspomene 1910-1985.*, Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona-München 1986.

BAUERKÄMPER, Arnd, ROSSOLINSKI-LIEBE, Grzegorz (ed.), *Fascism without Borders: Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, Berghahn Books, New York – Oxford 2017.

BOBAN, Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, Beograd 1965.

BOGDAN, Ivo (pr.), *Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, Naklada Europa, Zagreb 1942.

BUBANIĆ, Franjo, *Seljaštvo i Ustaški pokret*, Naklada Glavnog ustaškog stana, Zagreb 1942.

BUDAK, Mile, *Ognjište: roman iz ličkoga seljačkog života*, knjige 1-4, Matica hrvatska, Zagreb 1938.

BUDAK, Mile, *Opanci dida Vidurine: ličke novele*, Matica hrvatska, Zagreb 1933.

BURGWYN, H. James, *Mussolini and the Salò Republic, 1943–1945: The Failure of a Puppet Regime*, Palgrave Macmillan, Cham 2018.

CIPEK, Tihomir, "Liberalizam-korporativizam. Dva lica ideologije hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca", *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 3, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2001., 275-290.

COHEN, Deborah, O'CONNOR, Maura, "Introduction: Comparative History, Cross-National History, Transnational History – Definitions", u: D. COHEN, M. O'CONNOR (ed.), *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*, Routledge, New York – London 2004, ix-xxiv.

COHEN, Youssef, PAVONCELLO, Franco, "Corporatism and Pluralism: A Critique of Schmitter's Typology", *British Journal of Political Science*, 17/1987., br. 1, 117-122.

COLIĆ, Mladen, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska*, Delta-Press, Beograd 1973.

CRLJEN, Daniel (pr.), *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.

DURHAM, Martin, POWER, Margaret (ed.), *New Perspectives on the Transnational Right*, Palgrave Macmillan, New York 2010.

EDERER, Rupert J., "Heinrich Pesch, Solidarity, And Social Encyclicals", *Review of Social Economy*, 49/1991., br. 4, 596-610.

FREYER, Hans, *Uvod u sociologiju*, Naklada "Dubrava", Zagreb 1944.

FRIED, Ferdinand, *Društveni prevrat: Preobražaj u gospodarstvu i društvu*, Matica hrvatska, Zagreb 1944.

GABELICA, Ivan, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, vlastita naklada autora, Zagreb 2007.

GAGLIARDI, Alessio, "The corporatism of Fascist Italy between words and reality", *Estudos Ibero-Americanos*, god. 42/2016., br. 2, 409-429.

GALOVIĆ, Krešimir, "Dom, krv, tlo: Arhitektura u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945)", I. dio, *Vijenac*, 14. studenoga 2002., br. 227 (<http://www.matica.hr/vijenac/227/Dom,krv,tlo>)

GRIFFITHS, Richard, "Anticapitalism and the French Extra-Parliamentary Right, 1870-1940", *Journal of Contemporary History*, 13/1978., br. 4, 721-740.

GRIFFITHS, Richard, "Fascism and the Planned Economy: "Neo-Socialism" and "Planisme" in France and Belgium in the 1930s", *Science & Society*, 69/2005., br. 4, 580-593.

HAMERŠAK, Filip, "O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju", *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 3, 865-900.

HRAŠĆANEC, Rudolf (pr.), *Socijalni katolicizam (dokumenti Crkve)*, Naklada Velikog Križarskog Bratstva, Zagreb 1942.

IVŠIĆ, Milan, *Problemi suvremenog života: socijalni eseji*, Matica hrvatska, Zagreb 1937.

JAREB, Jere, "Bilješke sa sjednica Duglavičkog vijeća 1943-1945: Iz ostavštine dra Lovre Sušića", *Hrvatska revija: jubilarni zbornik 1951-1975*, Knjižnica Hrvatske Revije, München – Barcelona 1976., 153-196.

JAREB, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike* (pretisak), Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1995.

JAREB, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb 2007.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb 1978.

KEYNES, John Maynard, *Problemi novca između dva rata*, Matica hrvatska, Zagreb 1944.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Mladen Lorković – ministar urotnik*, Golden marketing, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 1998.

KJELLEN, Rudolf, *Država kao oblik života: suvremena teorija o državi*, Matica hrvatska, Zagreb 1943.

KLJAIĆ, Stipe, *Nikad više Jugoslavija: Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929. – 1945.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018.

KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira, "Koprivničanac dr. Juraj Ščetinec, socijalni pisac (1898.–1939.)", *Podravski zbornik*, 28/2002., 161-175.

KRIŠTO, Jure, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)*, Glas koncila - Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004.

KRIZMAN, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb 1986.

KRIZMAN, Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, Globus, Zagreb 1986.

LANDHEER, Barth, "Othmar Spann's Social Theories", *Journal of Political Economy*, 39/1931., br. 2, 239-248.

LIPOVAC, Marijan, "Ustaška demokracija – izbor načelnika, donaćelnika i gradskog zastupstva grada Zagreba 1944. godine", *Zbornik Janković*, 2/2017., Ogranak Matice hrvatske u Daruvaru, Daruvar 2017., 228-251.

LOUBET DEL BAYLE, Jean-Louis, *Les non-conformistes des années 30: Une tentative de renouvellement de la pensée politique française*, Le Éditions de Seuil, Paris 2001.

LUKAS, Filip, *Za hrvatsku samosvojnost: Zakoni zemlje-krvi-duha: Eseji i članci III: Ličnosti – stvaranja – pokreti*, Matica Hrvatska, Zagreb 1944.

MAKANEC, Julije, *O podrijetlu i smislu države: Uvod u noviju filozofiju države*, Matica Hrvatska, Zagreb 1939.

MAKANEC, Julije, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Ustaški nakladni zavod, Zagreb 1943.

MASON, Tim, *Nazism, Fascism and the Working Class*, Cambridge University Press, 1996.

MIHALJEVIĆ, Nikica, "Pavelićeva Siriza", *Globus*, 27. veljače 2015., br. 1264, 85-90.

MIHALJEVIĆ, Nikica (prir.), *Ustaški put u socijalizam: U teoriji i praksi NDH*, Naklada Pavičić, Zagreb 2016.

MISNER, Paul, *Social Catholicism in Europe: From the Onset of Industrialization to the First World War*, Crossroad Publishing, New York 1991.

NOLTE, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd 1990.

ORŠANIĆ, Ivan, *Vizija slobode*, H.R.D. "Dubrovnik", Chicago 1990.

PATEL, Kiran Klaus, "Welfare in the Warfare State: Nazi Social Policy on the International Stage", *German Historical Institute London Bulletin*, 37/2015., br. 2, 3-38.

PAVELIĆ, Ante, *Strahote zabluda*, Croatiaprojekt, Zagreb 2000.

PAVLAKOVIĆ, Vjeran, Španjolski Siget: Simbolika Alcazara u hrvatskim novinama, *Časopis za suvremenu povijest*, 41/2009., br. 3, 735-749.

PAYNE, Stanley G., "Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi", u: RAMET, Sabrina P. (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Alinea, Zagreb 2009., 21-28.

PEROVIĆ, Bonifacije, *Hrvatski katolički pokret: Moje uspomene*, ZIRAL, Roma 1976.

PINTO, António Costa (ed.), *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*, Routledge, London - New York 2017.

PINTO, António Costa, Aristotle KALLIS (ed.), *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, Palgrave Macmillan, 2014.

RADICA, Bogdan, *Živjeti - nedoživjeti I: Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, Knjižnica Hrvatske revije, München – Barcelona 1982.

RIEGER, Vilko, *Održanje seljačkog gospodarstva*, Matica hrvatska, Zagreb 1940.

RIEGER, Vilko, *Uvod u društvo i politiku*, Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne

tiskare, Zagreb 1943.

RIEGER, Vilko, *Zadružni sistemi*, Zagreb 1941.

ROSENBERG, Samuel, "Three Concepts in Nazi Political Theory", *Science & Society*, god. 1/1937., br. 2, 221-230.

SADKOVICH, James J. , *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2010.

SCHEIDEL, Walter, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Princeton University Press, Princeton – Oxford 2017.

SCHMITTER, Philippe C., "Still the Century of Corporatism?", *The Review of Politics*, 36/1974., br. 1, 85-131.

SCHNAPP, Jeffrey T. (ed.), *A Primer of Italian Fascism*, University of Nebraska Press, Lincoln – London 2000.

SEITZ, Aleksandar, *Put do hrvatskog socializma: Govori i članci državnog savezničara prof. Aleksandra Seitza*, Glavni savez staliških i drugih postrojbi, Zagreb 1943.

SOLARI, Stefano, "The corporative third way in Social Catholicism (1830-1918)", *The European Journal of the History of Economic Thought*, 17/2010., br. 1, 87-113.

SPANN, Othmar, *Teorije društvenog gospodarstva*, Nakladna knjižara Josip Kratina, Zagreb 1944.

ŠČETINEC, Juraj, *Nacionalni socijalizam: Idejni osnovi i socijalno-ekonomska izgradnja*, vlastita naklada, Zagreb 1937.

ŠČETINEC, Juraj, *Korporativizam i demokracija*, vlastita naklada, Zagreb 1938.

ŠČETINEC, Juraj, *Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski ustav*, vlastita naklada, Zagreb 1935.

ŠČETINEC, Juraj, *Socijalna organizacija fašizma*, vlastita naklada, Zagreb 1935.

STERNHELL, Zeev, "The 'Anti-Materialist' Revision of Marxism as an Aspect of the Rise of Fascist Ideology", *Journal of Contemporary History*, 22/1987., br. 3, 379-400.

TOMASEVICH, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941 – 1945: Okupacija i kolaboracija*, Europapress holding, Novi liber, Zagreb 2010.

TRIFKOVIC, Srdja, *Ustaša: Croatian Separatism and European Politics, 1929-1945*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, London 1998.

WELCH, David, "Nazi Propaganda and the *Volksgemeinschaft*: Constructing a People's Community", *Journal of Contemporary History*, 39/2004., br. 2, 213-238.

YEOMANS, Rory, "Urban Visions and Rural Utopias: Literature and the Building of Nationalist Consensus in Croatia, 1924-1945", *Ethnologia Balkanica*, 10/2006., 109-140.

ŽUPANOV, Josip, *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1995.

ŽUPANOV, Josip, *Sociologija i samoupravljanje*, Školska knjiga, Zagreb 1977.

Sažetak

Ideologija Ustaškog pokreta i socijalno pitanje

Odnos Ustaškog pokreta prema socijalnom pitanju i socijalna politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj do danas su posve neistraženi u suvremenoj hrvatskoj historiografiji. Koristeći se prvenstveno neobjavljenim arhivskim izvorima te periodikom iz 1930-ih i 1940-ih, u ovome se radu daje prikaz razvoja ustaških pogleda na socijalno pitanje od nastanka ustaške organizacije početkom 1930-ih do sloma NDH u svibnju 1945. godine. Primjenom transnacionalnog pristupa, ustaške socijalne ideje predstavljene su u svojem europskom kontekstu, s izvorštima u katoličkom socijalnom učenju, talijanskom fašističkom korporativizmu i socijalnoj politici njemačkog nacional-socijalizma. Te ideje doživljavale su tijekom vremena različite promjene, koje su analizirane uzimajući u obzir geopolitičke okolnosti i vanjsku politiku NDH, kao i frakcijske sukobe unutar Ustaškog pokreta tijekom Drugog svjetskog rata. Osim toga, u radu se nastoji prikazati osnovne obrise ustaške socijalne politike te objasniti razloge postojanja paralelizma kod izgradnje novih socijalnih ustanova u NDH.

Ključne riječi: Ustaški pokret, Nezavisna Država Hrvatska, socijalno pitanje, korporativizam, socijalizam

Summary

The Ideology of Ustaša Movement and the Social Question

The relation of Croatian Ustaša movement toward social question and the social policies in the Independent State of Croatia remain unresearched in contemporary Croatian historiography until today. By using primarily unpublished archival sources and periodicals from the 1930s and the 1940s, this thesis is presenting the development of ustaša views about social question from the creation of ustaša organization at the beginning of the 1930s until the breakup of the Independent State of Croatia in May 1945. Applying the transnational approach, social ideas of Ustaša movement are presented in their European context, with origins in Catholic social teaching, Italian Fascist corporatism and the social policies of the German National Socialism. As time passed, those ustaša ideas experienced a number of minor transformations, which are analysed taking into account geopolitical circumstances and foreign policy of Independent State of Croatia, as well as factional conflicts within the Ustaša movement during the Second World War. Furthermore, the thesis aims to present basic outlines of Ustaša social policies and explain the reasons for parallelism in the construction of new social institutions in the Independent State of Croatia.

Keywords: Ustaša movement, Independent State of Croatia, social question, corporatism, socialism